

■ SZILÁGYI Kinga¹

A kolozsvári Fő tér és a Szent Mihály-templom kertje

VÁROSKÉPI MEGFONTOLÁSOK A SZENT MIHÁLY-TEPLOM MEGÚJÍTÁSA KAPCSÁN²

■ **Kivonat:** Kolozsvár főterét a középkor óta uralja a Szent Mihály-templom. A tér a templomnak köszönhetően alakult ki. A templom és a tér együttese évszázadokon át szakrális, társadalmi és politikai funkciókat látott el. A méretei alapvetően nem változtak az idők során, de a térerányok, s főként a templom megjelenése, képi szerepe folytonosan módosult a beépítettség mértékétől és a térhasználat jellegétől függően. A napirenden lévő templom-rekonstrukció kapcsán tisztázni kell a templomkert szerepét, városképi és funkcionális jelentőségét.

A történeti városképi elemzések alapján egyértelmű, hogy a templomkert megújítási tervében a városképi megjelenés, a templom és a tér arányainak kiegyensúlyozása lehet a cél. A tér szellemisége maga a változás; a középkor óta a templom és a tér viszonya, a tér megjelenése és benne a templom „körítése” újból és újból változott. A templom XIX. század végi kibontása a kereskedő- és piaci házak gyűrűjéből szinte steril környezetet eredményezett. A városi tér használata, a templom és a tér kapcsolatának rendezése, a funkciók tagolása azonban egyre inkább kívánta a templomkert vertikális tagolását is a pusztán síkszerű kialakításon túl. A XX. század közepén telepített örökzöldek a városképi együttesben kedvező térelemek, mert karcsú koronájukkal könnyedebbé teszik a templom súlyos tömegét.

Történeti városi tereink ugyanúgy változnak, ahogy változik, fejlődik, terjeszkedik maga a város is. A természet elemeinek újra helyet kell kapniuk, akár a városi tereken is. A kolozsvári főtéri templom esetében az időt, a változást, a természet fenségét megtestesítő fák a tér élhetőségét, tartalmasságát javítják, de legalább olyan fontos az a vizuális hatás, amit az épület tömegének kölcsönöznek.

■ **Kulcsszavak:** történeti városi tér, templomkert, Szent Mihály-templom, Kolozsvár

■ Kolozsvár emblemikus főtere a Szent Mihály-templom által markánsan definiált tér, mely az évszázadok során többször váltott arculatot és ugyancsak többször változtatta funkcióját. „Körülötte fejlődött ki a város, innen indult és ide érkezett minden út. A tér a templom által alakult ki, és szent funkciónak adott helyet.”³ A templom és tér együttese évszáza-

1 Kertépítész, doktor, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország.

2 A Szent Mihály-templom rekonstrukciós tervét a plébánia megbízásából a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszéke készítette, vezető tervező: dr. MEZŐS Tamás, Budapest, 2014.

3 FEKETE Albert: A szabadtér használatának fizikai és lelki akadályai. *Tájépítészeti Tudományos szakmai folyóirat*, 1. évf. 2000. 1. sz. 29–30.

The Main Square of Cluj-Napoca and the Garden of Saint Michael's Church

TOWNSCAPE-RELATED CONSIDERATIONS CONNECTED TO THE CONSERVATION OF SAINT MICHAEL'S CHURCH²

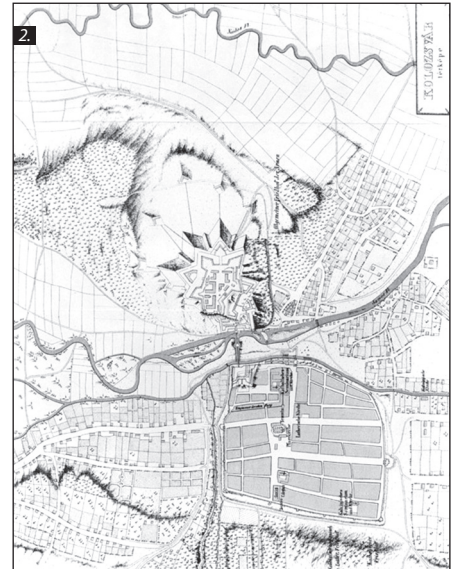
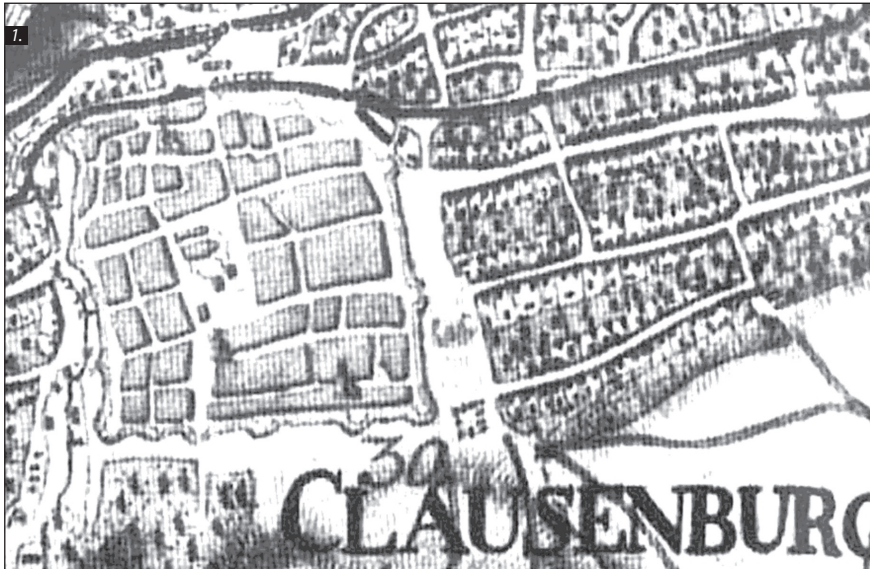
■ **Abstract:** Ever since the Middle Ages, Saint Michael's Church has dominated the main square of Cluj-Napoca. The urban open space was shaped by the church. For centuries, the ensemble of church and open space served sacral, social and political functions. Its dimensions have not changed fundamentally over time, but the spatial proportions, and especially the church's appearance and visual role have been constantly modified, depending on the degree of built-up area and the nature of the use of space. In connection with the church conservation on the agenda, we have to clarify the role of the church garden, its significance related to townscape and function.

Based on the analysis of the historical townscape, it is clear that within the garden's conservation design, the goal was to balance the townscape appearance, the proportions of church and urban open space. The open space's spirit is change itself; ever since the Middle Ages, the relationship between the church and the urban open space, the latter's appearance, and within that the church's environment have been modified time and again. Freeing the church in the late 19th century from the ring of merchant and market houses has resulted in an almost sterile environment. However, the use of the urban open space, the ordering of the relationship between the church and the open space, and the breakdown of functions required the church garden's vertically articulated presentation, beyond the one in a planar manner. The evergreens planted in the mid-20th century are favourable spatial elements within the townscape ensemble, as with their slender crowns, they confer lightness to the church's massive volume.

Our historical urban open spaces change in the same way as the town itself changes, develops, and expands. Natural elements must be once again given space, even in urban areas. In the case of the church in the main

1 Landscape architect, PhD, university teacher at the Corvinus University of Budapest, Hungary.

2 The conservation design was elaborated at the request of the parish of Saint Michael's, by the Department for History of Architecture and of Monuments of the Budapest University of Technology and Economics, the head of design being Tamás MEZŐS, PhD. Budapest, 2014.

■ **1. ábra:** Kolozsvár és hóstátjai, 1763–1787, részlet. Forrás: BÁLINT József: Kolozsvári emlékirók. Bukarest, 1990, Kriterion

■ **2. ábra:** Kolozsvár térképe, 1810. © Hadtörténeti Térképtár, Budapest G.I. H 351/4

■ **Figure 1.** Cluj-Napoca and its suburbs, 1763-1787, detail. Source: József BÁLINT, Kolozsvári emlékirók (Bucharest: Kriterion, 1990)

■ **Figure 2.** The map of Cluj-Napoca, 1810. © The Map Collection of the Military Archives, Budapest G.I. H 351/4

square of Cluj-Napoca, the trees that embody time, change, and the majesty of nature, enhance the urban open space's liveability and substance, but the visual effect, which they lend to the church's volume, is as important.

■ **Keywords:** historical urban open space, church garden, Saint Michael's Church, Cluj-Napoca

■ The emblematic main square of Cluj-Napoca is sharply defined by the Saint Michael's Church, which over the centuries has changed its appearance and function many times. "The town developed around it, all roads started from, and arrived here. The urban open space, hosting sacral functions, was shaped by the church."³ For centuries, the ensemble of church and urban open space has played an important sacral, social, and political role in the town's life. The latter's dimensions have not been altered fundamentally over time, but the spatial proportions, the sense of place, and within that especially the church's self-assertion and visual role have constantly changed, depending on the degree of built-up area and the nature of the use of space. Now, when the conservation⁴ of Saint Michael's is on the agenda, we

3 Albert FEKETE, "A szabadtér használatának fizikai és lelki akadályai," *Tőjépitészet. Tudományos szakmai folyóirat* 1 (2000): 29-30.

4 In the Hungarian text, the conservation works to be implemented on Saint Michael's church are described with the concept of reconstruction, considered by the author as a synonym of restoration. In the author's view, the concept of restoration, indicating a restorer's activity aimed at artistic creations, denotes a much more restrictive activity than the interventions needed to be implemented during a building's conservation. For example, the load-bearing structural consolidation of a foundation or of a roof structure, respectively the renewal of the illuminating system, cannot be regarded

dok on át fontos szakrális, társadalmi és politikai szerepet töltött be a város életében. A tér méretei alapvetően nem változtak az idők során, de a térarányok, a térérzet, s benne kiváltképp a templom érvényesülése, képi szerepe folytonosan módosult a beépítettség mértékétől és a térhasználat jellegétől függően. Most, amikor napirenden van a Szent Mihály-templom rekonstrukciója,⁴ óhatatlanul tisztázni kell, vajon a templom és a fő-tér történetében van-e „hagyományos”, visszaállítandó vagy megidézhető karakter, térhasználat és térkapcsolat, vagy a teret vizuális értelemben ma is egyértelműen uraló templom településképi szerepét kell-e alapul venni a templomkert rekonstrukciós tervezése során.

A kolozsvári Fő tér városképi megjelenésének változása

■ A tágas, négyszögű főter, amit 1869-ig Nagypiaczként vagy Piacz térként emlegettek, a középkori városokban szokásos kettős funkciót töltötte be, azaz szakrális és kereskedőtér volt, a templom körül több évszázadon át cinteremmel. A kora Árpád-kori szakrális-temetkezési szerepét MÉRI István 1943. évi ásatásai igazolták, amelyek révén egy XI–XII. századi temető leleteit hozta felszínre.⁵ Az első írásos feljegyzés szerint 1349-ben kezdtek a régi, már akkor is Szent Mihályról elnevezett kis templom helyén egy

4 A Szent Mihály-templomon végzendő felújítási munkálatokat a felújítás kifejezés szinonimájaként használt *rekonstrukció* fogalmával írjuk le. Véleményünk szerint a műtárgyakon végzett restaurátori tevékenységet lefedő *restaurálás* fogalom sokkal korlátozottabb tevékenység, mint az a beavatkozás, amit egy épület megújítása során kell elvégezni. Nem tekinthető restaurálásnak például az alap vagy a fedélszék tartószerkezeti megerősítése, illetve a világítás rendszerének felújítása sem, ami azonban az épület megújításának a része. Értelmezhetetlen például a restaurálás fogalom a tető héjalásával, de akár a korábban is meszelt falfelületek újrameszelésével kapcsolatban is (dr. MEZŐS Tamás fogalommeghatározása).

5 MÉRI István: *Ásatások a Főtéren*. Kézirat. Kolozsvár, 1943. november 10. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára. A különböző ásatások irodalmát lásd BENKŐ Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, 2004, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 10., 28. lábjegyzet. Legújabbban a templom északnyugati sarkánál álló Márton Áron-szobor alapozásakor kerültek elő erre az időszakra utaló sírok. PAPP Szilárd: *Építészettörténeti elődokumentáció a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplomról*. Kézirat, 2013.

■ **1. kép:** 1800-as évek eleje, a templomot és körülötte a cintermet szorosan ölelik körül a piaci- és kereskedőházak. Forrás: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Kiadas?id=51>

■ **Photo 1.** The early 1800s, the church and its surrounding churchyard are enclosed tightly by the market and merchant houses. © Source: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Kiadas?id=51>

nagyobb templom építésébe.⁶ A munkálatok befejezését a nyugati kapun lévő 1444-es évszám jelzi. A templomot nem sokkal ezután, 1489-ben tűzvész károsította. A helyreállítás ugyan még Mátyás király idejében megtörtént, ám az északi oldalra helyezett torony rekonstrukciója jóval később, csak 1511–1545 között készült el. A torony ezután még kétszer pusztult el: először az 1697-es tűzvészben (csak 1742–1744 között építették újjá barokk stílusban), majd 1763-ban villámcsapás és földrengés károsította. A jelenlegi, tehát immár negyedik, neogótikus stílusú torony építését 1859-ben fejezték be.⁷

A templomhoz és a toronyhoz hasonlóan a térfalat alkotó épületek is többször cserélődtek, illetve át is épültek, 1655-ben és 1697-ben tűzvész, majd a Rákóczi-szabadságharc pusztításai miatt. Az 1600-as évek végére többségében egemeletes, reneszánsz kőházak szegélyezték a teret. A tűzvészek utáni újjáépítés már barokk stílusban történt, ahogy a Szent Mihály-templom akkori tornya is hagymakupolás barokk torony volt. A XIX. század első felére rokokó és klasszicista stílusban épültek át a teret övező házak, de a stíluskeveredés a homlokzatok esetében mindig tetten érhető, hiszen azok az adott korszak építészeti stílusa szerint formálódtak (a 11. számú Wass-ház reneszánsz, klasszicista és rokokó stíuselemeket őriz, de leginkább eklektikusnak vagy neorokokónak nevezhetnénk⁸; a klasszicista stílusra a Jósika-palota a példa). Az építészeti térfal minden stíluskeveredés ellenére harmonikus és egységes.

A Fő tér korábbi neve, a Nagypiacz tér egyértelműen jelzi a térnek egészen a XV. századig visszavehető világi funkcióját, ami tehát a szakrális-temetkezési szereppel jól megfér, sőt, a vásáros és piaci népet, a várost kiszolgáló árusok az egyház bevételét, anyagi biztonságát is növelték. A piactéri funkciót a nagy nyitott térség (MÉRI István ásatásai szerint a

have to clarify inevitably, whether there is a character, a use of space or a spatial connection in the history of the church and the main urban open space, which is “traditional” and should be reinstated or invoked, or whether the garden’s conservation design should be based on the church’s role in the townscape, which, in a visual sense, clearly dominates the open space even today.

Change in the townscape appearance of the main urban open space in Cluj-Napoca

■ The spacious, rectangular main urban open space, which until 1869 was referred to as Large Market or Market Square, filled a double role, typical in medieval towns, i.e. of sacral and commercial space, having a churchyard around the church building for several centuries. Its early Arpadian sacral-burial role was confirmed in 1943 by the archaeological excavations of István MÉRI, who brought to light the findings of a cemetery from the 11th-12th century.⁵ According to the first written records, in 1349 the construction of a larger church began in the place of an old, smaller one, already named

as conservation or restoration, which is still part of a building’s refurbishment. Similarly, the roof covering or whitewashing an earlier whitewashed wall is also hard to define as restoration (definition by Tamás MEZŐS, PhD).

5 István MÉRI, “Ásatások a Főtéren” (manuscript, Cluj-Napoca, November 10, 1943, in the Database of the Hungarian National Museum – Magyar Nemzeti Múzeum Adattára). For the literature on the different excavations, see: Elek BENKŐ, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban* (Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), 10, footnote 28. The most recent grave findings that refer to this period were unearthed during the groundwork of the Áron Márton statue at the church’s north-western corner. Szilárd PAPP, “Építészettörténeti elődokumentáció a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplomról” (manuscript, 2013).

6 A jelenlegi Szent Mihály-templom építésének kezdetével nemigen számolhatunk a XIV. század közepe előtt, de bizonyosra vehető, hogy az 1349-es búcsúbullában felszenteltként említett templom nem lehetett azonos a maival. PAPP, *i. m.*

7 A templom építéstörténetét lásd SAS Péter (szerk.): *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Kolozsvár, 2009, Gloria.

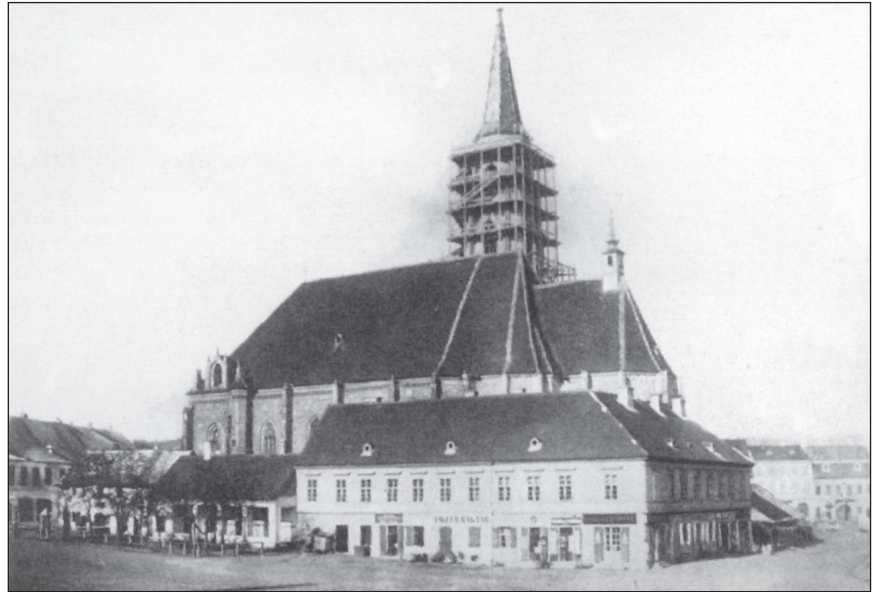
8 BALOGH Ferenc: A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes város-tájképi értékeinek kibontakozása. In DÁNÉ Tibor Kálmán et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 221. MIHÁLY Melina: *Fő tér 11. sz. (Wass Otília egykori háza)*, *Kolozsvár*. Romániai Magyar Lexikon az Adatbank.ro honlapon. Forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=405> [2015. január].

after Saint Michael.⁶ The date 1444 on the western portal indicates the completion of the works. Soon after, in 1489, a fire damaged the church. Although the reconstruction had already taken place during the reign of King Matthias I of Hungary, the rebuilding of the tower, located on the northern side, was completed much later, in 1511-1545. Later the tower was destroyed twice more: first in the 1697 fire (rebuilt in Baroque style only in 1742-1744), then it was damaged by lightning and earthquake in 1763. The current, thus already fourth, neo-Gothic tower was completed in 1859.⁷

Like the church and the tower, the buildings that constitute the urban open space border have been replaced, respectively rebuilt repeatedly, due to the devastations caused by the 1655 and 1697 fires, and later by RÁKÓCZI's war of independence. By the late 1600s, the open space was mostly lined by two-storey Renaissance stone houses. The reconstruction after the fires already took place in Baroque style, similarly to the contemporary tower of Saint Michael's, a Baroque construction with a bulbous cupola. By the first half of the 19th century, the houses surrounding the square were rebuilt in Rococo and Neoclassical styles, but a stylistic amalgamation is always tangible on the main elevations, as these were shaped according to the given architectural style (the Wass House at no. 11 contains Renaissance, Neoclassical and Rococo elements, but it could mostly be called Eclectic or Neo-rococo,⁸ the Neoclassical style being exemplified by the Jósika Palace). In spite of the stylistic mixture, the open space's architectural border is harmonious and uniform.

The earlier name of the Main Square, Great Market, clearly indicates the urban open space's secular function, traceable back as far as the 15th century, which thus co-existed well with the sacral-burial role, moreover, the vendors serving the fairgoers, market people, and the town, increased the church's revenue and financial security. The marketplace function was ensured by the large open space (according to the excavations of István MÉRI, it was paved already in the Middle Ages)⁹ and the quasi row housing around the church (Figures 1-2).

According to contemporary representations and postcards, until the early 20th century, Saint Michael's Church rose, in the

■ **2. kép:** 1859, a templom vertikális arányain a torony sokat javított, bár itt még csak építés közben látható. © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>
■ **Photo 2.** 1859, the church's vertical proportions were greatly improved by the tower, although here we only see it during its construction. © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

középkorban már kövezett volt a tér)⁹ és a templom körüli, szinte zárt soros beépítés szolgálta (1–2. ábra).

Az egykori ábrázolások és képeslapok tanúsága szerint egészen a XX. század elejéig a Szent Mihály-templom a középkori templomokhoz hasonlóan a városi szövetből, a környező piaci épületek, házak és bódék gyűrűjéből emelkedett ki (3. ábra). Ez a városszerkezeti adottság a városképet, illetve a templom látványát is alapvetően meghatározta. A templomot körülvevő földszintes vagy emeletes kereskedőházak a homlokzatot részben

9 A mintegy 10–15 cm vastag térburkolat nagyrészt Szamos-kavicsból, kevés kőből és tégladarabból állt. MÉRI, *i. m.*

■ **3. ábra:** Kolozsvár városának és azt körülvevő várfalainak rajzolata, 1831. A templom és a főtér viszonyában még a piaci használat dominál. © Hadtörténelmi Levéltár, Budapest G I. H 351/9
■ **Figure 3.** The drawing of Cluj-Napoca and its surrounding curtain walls, 1831. The market function still dominates the relationship of the church with the main urban open space. © The Military Archives, Budapest G I. H 351/9

6 We cannot really envisage the commencement of the present church's construction prior to the mid-14th century, but it is certain that the church, mentioned as consecrated in the indulgence bull of 1349, could not be identical to the present one. PAPP, *op. cit.*

7 For the church's building history, see Péter SAS (ed.), *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Gloria 2009).

8 Ferenc BALOGH, "A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes várostájképi értékeinek kibontakozása," in *Kolozsvár 1000 éve*, ed. DÁNÉ Tibor Kálmán et al. (Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001), 221. Melina MIHÁLY, "Fő tér 11. sz. (Wass Otília egykori háza), Kolozsvár," *Hungarian Encyclopedia in Romania* on the Adatbank.ro website. <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=405>

9 The pavement, thick of around 10-15 centimetres, was mostly made up of gravel from the Someş River, as well as some rocks and pieces of brick. MÉRI, *op. cit.*

■ **3. kép:** 1898, a piac az utolsó éveiben már meglehetősen elhanyagolt viszonyokat mutatott.
 © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>
 ■ **Photo 3.** 1898, during its last years, the market showed an increasingly abandoned state.
 © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

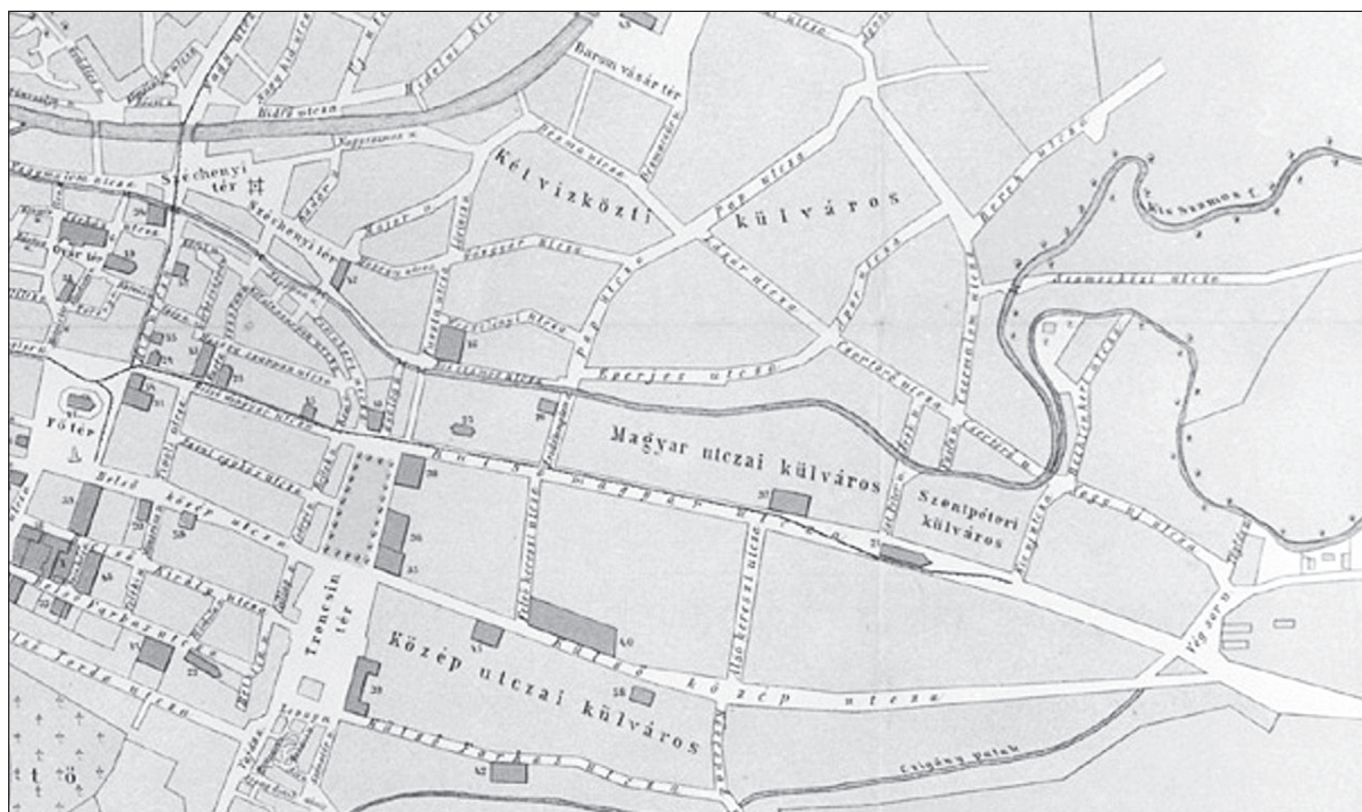
kitakarták. A távlati képben a templom tömege lépcsőzetesen növekedett, s mintegy fölébe nőtt a szakrális épület a világi funkcióknak (1. kép). Az 1859-ben befejezett torony markáns tömege ellenére azonban vertikális lendületet adott a templomnak, különösen a déli homlokzat felől (a torony súlyos tömege miatt ugyanis az északi látvány nehézkes maradt, és épp ezért az ábrázolások, képek is rendre dél felől mutatják a Szent Mihály-templomot) (2. kép).

A főter funkciója, kialakítása, és ezzel a templom megjelenése is a századfordulón változott meg lényegesen (3. kép). Egy 1784-es datálású

fashion of medieval churches, from the urban fabric, i.e. the ring of surrounding market buildings, houses, and booths (Figure 3). This urban structural aptitude has fundamentally determined both the townscape, as well as the church view. The enclosing single- or two-storey merchant houses have partially masked the church elevation. From a perspective view, the church's volume grew gradually, as if the sacred building were growing over the secular function (Photo 1). The tower completed in 1859, despite its impressive volume, however provided the church with a vertical impetus, especially from the southern elevation (namely, due to the tower's massive volume, the northern view remained ponderous, this is why the representations and images show Saint Michael's regularly from the south) (Photo 2).

At the turn of the 20th century, the main urban open area's function and configuration changed fundamentally, along with the church's appearance (Photo 3). A perspective drawing dated 1784,¹⁰ based on the urban planning needs of the town, indicated already at this time the chaotic-looking row of workshops and stores built on the wall encircling the church as destined to be demolished, but the lessor parish stepped up with damage claims.¹¹ At the middle of the 19th century, the development of a worthy environment for the church, now as a wooded public open

¹⁰ The Archives of Saint Michael's Church.
¹¹ PAPP, *op. cit.*, 44.

■ **4. ábra:** Kolozsvár szabad királyi város tervrajza, 1900 körül. A templom kiszabadítása utáni állapot. A Karolina-oszlop még a helyén van, a templom körül kis kert képez térhatárt
 ■ **Figure 4.** Map of Cluj-Napoca, Free Royal Town, around 1900. The state after the church's release. The Karolina Column is still in its place, the church's spatial delimitation is a small garden

■ **4. kép:** 1901, a „kibontott” főtemplom magányos és nehézkes tömege a tér tágassága és üressége miatt is szembeötlő. Az egyetlen díszparter síkszerű kialakítása nem ellenpontosza az épület tömegét. © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

■ **5. kép:** 1910 körül, a tér parkosítása elkészült, a Mátyás király-szoborcsoport és a templom együttese emblemikus városképet ad. © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

■ **Photo 4.** 1901, the solitary and ponderous volume of the “released” parish church is obvious due to the vastness and emptiness of the urban open space. The planar configuration of the only parterre does not counterweigh the building’s volume. © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

■ **Photo 5.** Around 1910, the open space’s landscaping has been finished, the King Matthias I sculptural group and the church offers an emblematic townscape. © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>, hungaricana.hu/hu/

space, was brought up once again.¹² Finally, it was only in the late 19th century that the market could be cleared away from the main urban open space. During its redevelopment, endowed with a new spirituality and hosting the recreational needs of the town, the market function was transferred, the built-up enclosure was demolished, and thus the church was freed from the ring of buildings and constructions. The main urban open space suddenly increased enormously, the sidewalks, streets, and the promenade around the church were paved.¹³ The open space was landscaped as an area for strolling; the garden that was developed around the church instead of the churchyard, served as a spatial reinforcement of the sacral function. The burghers’ desire of “a free church in a free open space” was finally carried out. However, the church, standing solitarily in the ample open space, seemed to have lost its urban scale.¹⁴ The small garden around the church, the former churchyard, moreover, even the parterres developed in the urban open space had appeared for a long time with bedding out below the horizon, so that no vertical element may disturb the perfect view of the church (Figure 4). This wish of the inhabitants was understandable, but the

térrajz¹⁰ a város térrendezési igénye alapján már akkor lerombolandónak tüntette fel a templomot övező falra ráépített, kaotikus kinézetű műhely- és boltsort, ám a területet bérbeadó plébánia kártérítési igénnyel lépett fel.¹¹ A XIX. század közepén újra előtérbe kerül a templom méltó környezetének kialakítása, immár fásított köztér formájában.¹² Végül csak a XIX. század végén sikerült a piacot felszámolni a főtéren. A városi rekreációs igényeknek is helyet adó, új szellemiségű térrendezés során a piacfunkciót áthelyezték, a templomot körülölelő beépítést elbontották, s így a templom kiszabadult az épületek, építmények gyűrűjéből. A főter hirtelen hatalmasra nőtt. A járdát, a kocsit és a templom körüli korzót leburkolták.¹³ A teret sétatérként parkosították, a cinterem helyén a templom körül kialakított kert a szakrális funkció térbeli megerősítéseként is szolgált. A kolozsváriak vágya, a „szabad téren szabad templom” végre megszületett. A tágas téren magányosan álló templom azonban mintha elvesztette volna városi léptékét.¹⁴ A templom körüli kis kert, az egykori cinterem, sőt még a téren kialakított parterek is még sokáig csak horizont alatti kiültetéssel jelentek meg, hogy a templom tökéletes feltárulását semmiféle vertikális elem ne zavarja (4. ábra). A városnak ez az álma érthető volt, ám a templom vertikálitása romlott, a tömeg, a toronnyal együtt súlyossá vált.

A térrendezés fontos részeként a déli homlokzat előtti téren 1902-ben állították fel FADRUSZ János gyönyörű Mátyás király-szoborcsoportját. A kibontott templom kedvező és mondandójában is tartalmas nézete mind a mai napig a déli homlokzat, s itt van a rekreációs és agórafunkciókat befogadó tér is.

A templom körül alacsony kerítéssel határolt templomkert az 1900-as évek elején jött létre, a tér parkosítása során.¹⁵ Ezekben az években kez-

¹² SAS, *op. cit.*, 57. The church’s freeing was urged by custodian János SCHÜTZ. The design was completed by 1863, which suggested that the market be demolished, as being irreconcilable with the sacral function, while on the open space’s southern side it offered a place for a shady grove.

¹³ The main urban open space’s landscaping was led by horticulturist Rezső SCHULTZ, head of the plant nursery in Breaza.

¹⁴ Medieval churches usually rose from thick urban fabric, being free only on their western and southern sides. During the urban redevelopment of the 19th century, the churches, having gained an open, spacious urban open space, lost their monumentality, their soaring character. Even in the case of one of the wonders of Gothic architecture, the Cathedral of Notre-Dame in Paris, a clearly sensed loss in character has occurred.

¹⁰ Szent Mihály-templom irattára.

¹¹ PAPP, *i. m.* 44.

¹² SAS, *i. m.* 57. A templom kiszabadítását SCHÜTZ János gondnok szorgalmazta. 1863-ra készült el az a tervrajz, ami a szakrális funkcióval össze nem egyeztethető piacot lebontani javasolta, míg a tér déli részén árnyas ligetnek adott helyet.

¹³ A főter parkosítását a brétfői kertészeti vezetője, SCHULTZ Rezső műkertész irányította.

¹⁴ A középkori templomok rendre sűrű városi szövetből magasodtak ki és csak nyugati, valamint déli térfalukon voltak szabadok. A XIX. századi városátépítés során megnyitott, tágas teret kapott templom elveszítette monumentalitását, égbe törő karakterét. A gótikus építészet egyik csodája, a párizsi Notre-Dame-székesegyház esetében is jól érzékelhető karaktervesztés történt.

¹⁵ 1900-ra építették meg PÁKEI Lajos műépítész tervei alapján a SIMONFFY István gyárában legyártott, és a templom körül ma is részben látható alacsony, öntöttvas rácsot, közel 300 méter hosszon. PAPP, *i. m.* 44. SAS, *i. m.* 59.

- **6. kép:** Mátyás király-szoborcsoport, a templom körül a kerítéssel határolt kis templomkert az 1930-as években. Az örökzöldek, fenyők egyre határozottabb tömeget adnak. © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>
- **7. kép:** 1920-as években készült madártávlati kép, ami a teret a parkosítás kezdeti, első stádiumában mutatja, egy gyepes és örökzöldekkel gazdagított parterrel. A tágas térben álló templom zömök, súlyos tömege szabadon érvényesül. 1930-as években a parkosítás befejeződött, a három gyepes parter és az örökzöld facsoportok a templom számára is jó előteret adnak. © Arcanum adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>
- **Photo 6.** The King Matthias I sculptural group and the small garden surrounding the church, delimited by a fence, in the 1930s. The evergreens and pines give us an increasingly determined volume. © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>
- **Photo 7.** Bird's eye view in the 1920s, showing the urban open space in its initial, first stage of landscaping, with a lawn parterre, enriched with evergreens. The massive, heavy volume of the church standing in the wide open space is being asserted freely. In the 1930s, the landscaping was finished; the three lawn parterres and groups of evergreen trees offer an adequate foreground for the church as well. © Arcanum Database postcard collection. Source: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/>

dődött meg a templomkert és a tér faállományának telepítése, jellemzően örökzöldekkel, fenyőkkel. Az átlós keresztutak által meghatározott négy térszögletben előbb csak egy, majd három kert parter alakították ki.

Az elmúlt évtizedekben a tér képe, a templom megjelenése sokat változott. A templomkertbe telepített fenyők a templom tiszta feltárlását csökkentették, mivel helyenként meglehetősen sűrű lombkoronaszint jött létre. A két háború közötti időszakban telepített fenyők, örökzöldek itt-ott egymást is elnyomták, a koronák eltorzultak. A felújítási terv készítésének, a templomkert felmérésének idejére már jelentős állományritkítás történt. A 2013. évi felmérés alapján a megmaradt fák egy része az eltorzult, felkopaszodott korona miatt szintén kivágásra szorul majd.

A templomkert rekonstrukciós tervének célja, feladata

■ A távlati, városképi feltárlás elemzése során megállapítható, hogy a templom megjelenését a faállomány nem rontotta, hanem épp ellenkezőleg, kiegészítette és erősítette. A középkortól több évszázadon át a templom az épületek közül emelkedett ki, arányai, tömege, ég felé irányultsága a körülépítéssel együtt volt értelmezhető. A piaci funkciók megszűnésével és az épületek elbontásával tágas, rendezett városi főtér jött létre, de a templom megjelenése megváltozott, az épület tömege nehézkessé vált. A fenyők felnövése, az ég felé törő, nyúlánk koronák megjelenése a városképben előnyére vált a templomnak, léptéket adtak a háznak és javították vertikálisát. Különösen igaz ez az északi oldalon, ahol a torony nehézske tömege miatt a templom horizontális vonala érvényesül. A karcsú, égbetörő fenyők ezt a súlyos megjelenést határozottan ellensúlyozzák.

A templomkert megújítási terve a megtartásra érdemes fenyők, örökzöldek kiegészítését javasolja oly módon, hogy távlatban se legyen túl sűrű az állomány. Ezzel a templom saját karakteres környezete megmarad, megerősödik, a középkori cinteremhez méltó hangulat megmarad.

A tér jelenlegi használati rendje, a sokszor nem odavaló, zajos rendezvényekkel terhelt agórafunkció miatt a templomkert határozott kije-

church's verticality was deteriorated, its volume, together with that of the tower, became ponderous.

As an important part of the open space's redevelopment, the beautiful sculptural group of King Matthias I, by János FADRUSZ, was erected in 1902 in front of the southern elevation. This elevation of the freed church remains until our present days, the preferred view, being meaningful also in its message, while the urban open space that hosts recreational and agora functions lies on this same side.

The church garden, delimited by a low fence, was thus created in the early 1900s, during the urban open space's landscaping.¹⁵ It was during these years that the wood stock of the churchyard area and that of the open space was planted, typically with evergreens and pines. At first, only one garden parterre was arranged in one of the four quadrants defined by the diagonal crossroads, later this number increased to three.

In recent decades, the appearance of the urban open space and of the church has changed a lot. The pines populated in the church garden have reduced the church's clear view, as in some places they grew a fairly dense canopy. The pines and evergreens planted in the interwar period have suppressed each other in some places, which resulted in distorted crowns. By the completion of the conservation plan and the church garden's survey, there had already been a serious stock thinning. Based on the 2013 survey, a part of the remaining trees will have to be cut out due to their distorted, thin crown.

¹⁵ By 1900, the low cast iron rail that even today can be seen partially around the church, produced in the factory of István SIMONFFY based on the design of architect Lajos PÁKEL, was built on a distance of almost 300 metres. PAPP, *op. cit.*, 44. SAS, *op. cit.*, 59.

The objective and task of the church garden's conservation design

■ During the analysis of the perspective, townscape view, it was observed that the church's visual appearance was not weakened by the tree stock, but rather the latter supplemented and strengthened it. Since the Middle Ages, the church stood out from buildings for centuries, its proportions, volume, and orientation towards the sky could be interpreted together with the enclosure. By eliminating the market function and demolishing the buildings, a spacious, ordered main urban open square was created, but the church's appearance changed, the building's volume becoming somewhat ponderous. The growing of the pines, the appearance of the slender crowns thrusting towards the sky, benefited the church within the townscape, giving it scaling and improving its verticality. This is especially true for the northern side, where as a result of the tower's ponderous volume, the church's horizontal direction predominates. The slender, soaring pines decidedly equilibrate this heavy appearance.

Thus, the conservation design of the garden recommends the supplementation of those pines and evergreens that are worth keeping, taking care that on the long run the stock should not be too thick. Thus, the church will retain, even strengthen its own characteristic environment, keeping an atmosphere worthy of the medieval churchyard.

lölése és rendezése a szakrális és a mindennapi élet világi funkcióinak szükségszerű szétválasztása érdekében is szükségszerű. A kert megújítási tervében a vertikális léptékadó elemeket jelentő faállomány mellett a Márton Áron-szobor méltó környezetének megteremtését, és a déli homlokzat előtt immár hagyományosnak számító rózsakert megújítását MÁRK Gergely nemesített magyar rózsafajtáival ajánlott megoldani.¹⁶

A nyugati kapu előtti díszter mellett, az északi oldalon elhelyezett Márton Áron-szobor is méltó környezetet kap, rózsakerttel, pihenővel. A meglévő, megtartásra érdemes fák és örökzöldek állományát ki kell egészíteni, mind a szobor hátterét, mind az északi térrész parkolóterületétől leválasztó térhatárt.

A kolozsvári Fő tér maga a változás

■ A templomkert megújítási tervének készítése során a városképi megjelenés, a templom és a tér arányainak kiegyensúlyozása volt a cél. A tér szellemisége maga a változás, hiszen a középkor óta a templom és a tér viszonya többször is módosult, a szakrális funkció és a városi mindennapos használat folyamatosan jelen volt, ám az arányok, a használati módozatok rendre változtak. S így rendre változott a tér megjelenése, benne a templom „körítése” is. A középkori cinteremtől nem lehetett idegen a vertikális is tagolt kert; a körítőfal mentén felhúzott kereskedőházak kesze-kusza gyűrűje, zajos és világi funkciója egyre inkább zavaróvá vált. A templom kibontása szinte steril környezetet eredményezett, a szabad feltárlást

16 MÁRK Gergely (1923–2013) Magyarrégenben (ma Szászrégen része) született. Rózsanevelő munkájában a fajtanevek megválasztásával is megemlékezett a szülőföldről és Erdély nagyjairól. A rózsakertben a *Kolozsvár teahibrid* rózsafajta és a *Márton Áron emléke teahibrid* rózsafajta található.

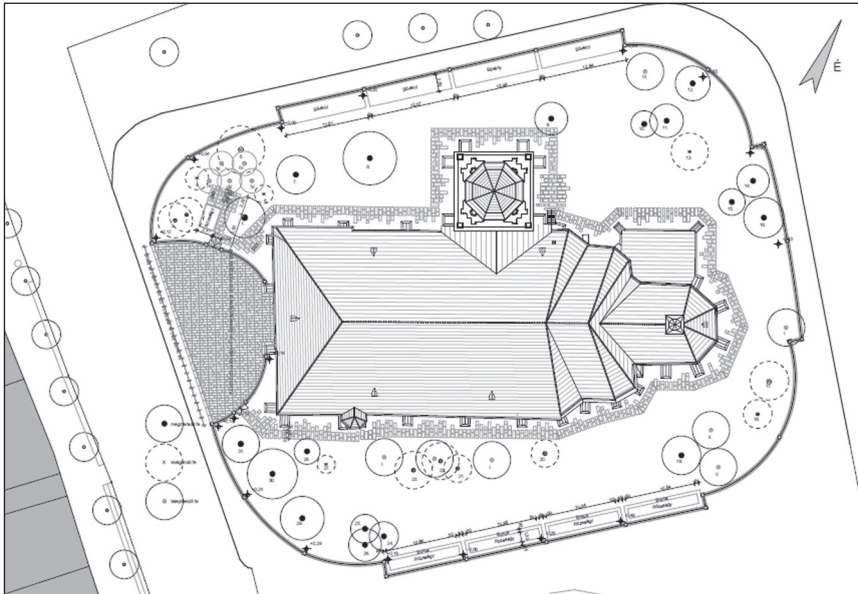
8. kép: A templom körüli megmaradt fenyőállomány tagolja, a támpillérekhez és ablakokhoz hasonlóan felfelé nyújtja az épület nehézkes tömegét, 2013. © SZILÁGYI Kinga

9. kép: A Márton Áron-szobor környezete rendezésre vár. © SZILÁGYI Kinga

■ **Photo 8.** The surviving pine stock around the church, similarly to the buttresses and the windows, articulates and elongates the church ponderous volume upwards, 2013. © Kinga SZILÁGYI

■ **Photo 9.** The environment of the Áron Márton statue is waiting for landscaping © Kinga SZILÁGYI

■ **5. ábra:** A Szent Mihály-templom rekonstrukciós tervének kertépítészeti terve
 ■ **Figure 5.** The garden architecture design of the conservation design of Saint Michael' Church

nem akadályozhatták még a cinterem nagyra nőtt bokrai sem. A városi tér használata, a templom és a tér kapcsolatának rendezése, a funkciók tagolása megkívánta a templomkert vertikálisan is tagolt, immár nem pusztán síkszerű kialakítását. Történeti városi tereink ugyanúgy változnak, ahogy változik, fejlődik, terjeszkedik maga a város is. A természet elemeinek újra helyet kell kapniuk a városi tereken is.

Bibliográfia/Bibliography

- *** Arcanum Adatbázis képeslapgyűjteménye. Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/> [2015. február].
- *** Hadtörténeti Térképtár, Budapest.
- BALOGH Ferenc: A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes várostájképi értékeinek kibontakozása. In DÁNÉ Tibor Kálmán et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 215–225.
- BÁLINT József: *Kolozsvári emlékirók*. Bukarest, 1990, Kriterion.
- BENKŐ Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, 2004, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszék: *A Szent Mihály-templom rekonstrukciós terve. 2014*. Vezető tervező: dr. MEZŐS Tamás. Kézirat. Budapest, 2014.
- FEKETE Albert: A szabadtér használatának fizikai és lelki akadályai. *Tájépítészet. Tudományos szakmai folyóirat*, 1. évf. 2000. 1. sz.
- KAZINCZY Ferenc: 4 levél. *Művelődés*, LXI. évf. 2008. 6–9. Forrás: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Kiadas?id=51> [2015. február].
- MÉRI István: *Ásatások a Főtéren*. Kézirat. Kolozsvár, 1943. november 10. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára.
- MIHÁLY Melina: *Fő tér 11. sz. (Wass Otília egykori háza)*, Kolozsvár. Romániai Magyar Lexikon az Adatbank.ro honlapon. Forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=405> [2015. február].
- PAPP Szilárd: *Építészettörténeti elődokumentáció a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplomról*. Kézirat, 2013.
- SAS Péter (szerk.): *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Kolozsvár, 2009, Gloria.

Due to the square's current use, the – often noisy and inadequate – agora function laden with events, the decided delimitation and arranging of the garden are necessary for the sake of separating the sacred and the mundane function of everyday life. In addition to the tree stock that indicates the vertical scaling of the garden conservation design, the creation of a worthy environment for the statue of Bishop Áron Márton and the renewal of the rose garden in front of the southern elevation, already considered a traditional element, it is recommended to be solved with the Hungarian rose species bred by Gergely MÁRK.¹⁶

The statue of Áron Márton, located on the northern side of the festive ground in front of the western gate, will also receive a worthy environment, with a rose garden and a rest area. The stocks of existing trees and evergreens that are worth preserving have to be supplemented to serve as the statue's background and as a spatial boundary of the parking area on the northern side.

The main urban open space of Cluj-Napoca is change itself

■ During the drafting of the church garden's conservation design, the goal was to balance the townscape appearance, the proportions of the church and that of the urban open space. The latter's spirit is change itself, as since the Middle Ages, the relationship between the church and the open space has been modified time and again, the sacred function and the everyday urban use being constantly present, but the proportions and modes of use changing gradually. Therefore, the urban open space's appearance also changed little by little, and within that the church's environment as well. The garden, articulated also vertically, could not have been alien to the medieval churchyard; the tangled ring of merchant houses built along the curtain walls, their noisy and profane functions becoming increasingly troublesome. Freeing the church resulted in an almost sterile environment; even the overgrown bushes of the churchyard could not obstruct its unhindered view. The use of the urban open space, the ordering of the relationship between the church and the open space, and the breakdown of functions required the garden's vertically articulated presentation as well, not only in a planar manner. Our historical urban open spaces change in the same way as the town itself changes, develops, and expands. Natural elements must be once again given space, even in urban areas.

¹⁶ Gergely MÁRK (1923-2013) was born in Reghinul Unguresc (today part of Reghin). During his rose breeding activity, while selecting the names of the species, he commemorated his homeland and the great personalities of Transylvania. In the rose garden, the dominant types are the Cluj-Napoca hybrid tea rose and the Remembrance of Áron Márton hybrid tea rose.

■ FEKETE Albert – SÁROSPATAKI Máté¹

Ornamental Sculptures in Transylvanian Manor House Parks

■ **Abstract:** Both built elements and works of art have an important role in the artistic design of manor house parks' spatial structure. Sculptures, as emphasised visual elements, not only organize or structure garden spaces, but in most cases carry symbolic contents as well. Due to their art historical significance, as well as the messages and allusions they carry through their underlying contents, they have a strong atmospheric and emotional role as well. The article presents the outcomes resulting from the historic research and field survey of the sculptures found in more than a hundred Transylvanian manor house parks.

■ **Keywords:** historic garden, garden design, Transylvanian manor house garden, sculpture

Introduction – Objective

■ The historic research of Transylvanian manor house parks and the survey of their current condition has been the target of our research for the past ten years. The primary purpose of this project is the compilation of a most comprehensive inventory of manor house parks,² in which we intend to give an outstanding importance to the research and survey of works of art and sculptures in these parks.

Like in the case of their Western-European prototypes, in the Transylvanian manor house garden ensembles, the various works of arts (sculptures, sculptural groups, carvings, ornamental pools, fountains, gazebos, grottos, artificial ruins, tombs, obelisks and other garden edifices and furniture having aesthetic value) gained an important compositional function.

The article only mentions sculptures and other ornaments placed on manor house buildings. Our primary aim is to present the sculptures situated in the parks, unattached to the manor house buildings, eventually belonging to a garden edifice. This work does not touch upon stone urns, vases, and vessels either.

Manor house park sculptures

■ Evidence shows that under the rule of King Matthias I of Hungary, open air Renaissance

Erdélyi kastélyparkok szobordíszai

■ **Kivonat:** A kastélyparkok kertművészeti térképzésében jelentős szerep jut az épített elemeknek és a művészeti alkotásoknak is. A szobrok, mint hangsúlyos látványelemek, nemcsak a kerti tereket szervezik, strukturálják, nemcsak gyönyörködtetnek formáikkal és arányaikkal, nemcsak drámai kontraszthatásokat keltenek, hanem a legtöbb esetben szimbolikus tartalmakat is hordoznak. Művészettörténeti jelentőségükből, mögöttes tartalmukból fakadó üzeneteik és utalásaik által erős hangulati és érzelmi szerepük is van. Cikkünk több mint száz erdélyi kastélypark szoboranyagára vonatkozó történeti kutatás és helyszíni vizsgálat eredményeit ismerteti.

■ **Kulcsszavak:** történeti kert, kertművészet, erdélyi kastélykert, szobor

Bevezetés – célkitűzés

■ Az erdélyi kastélyparkok történeti kutatása és jelenlegi állapotának felmérése tíz éve képezi kutatásaink tárgyát. Vizsgálataink elsődleges célja a lehető legteljesebb kastélyparkkataszter összeállítása,² s ebben kiemelt szerepet szánunk a parkok művészeti alkotásai, szobordíszai felkutatásának, felmérésének is.

Nyugat-európai előképeikhez hasonlóan az erdélyi kastély-kert együttesekben is hangsúlyos kompozíciós szerepet kaptak a különböző művészeti alkotások: szobrok, szoborcsoportok, faragványok, díszmedencék, szökőkutak, filegóriák, grották, műromok, sírjelek, obeliszkek, illetve egyéb művészi értékekkel bíró kerti építmények és berendezési tárgyak.

Cikkünk a kastélyépületeken alkalmazott szobrokkal és egyéb díszítésekkel mindössze említés szintjén foglalkozik. Célunk elsősorban a parkokban, a kastélyépülettől független – esetleg valamely kerti építményhez tartozó – szobrok ismertetése. Jelen munka nem foglalkozik a kőurnákkal, kővázákkal és kőedényekkel sem.

Kastélyparkok szobrai

■ A mitológiai szobrok reneszánsz kori szabadtéri megjelenéséről a magyar paloták kapcsán már Mátyás király idejéből is van tudomásunk. Visegrádon a palota belső udvarának közepén egy vörös márványból faragott szökőkút állott, amelyen a gyermek Herkules szobra díszlett.³ Herkules, a hős a töröktől védelmező Mátyást jeleníthette meg, egy másik márványkút

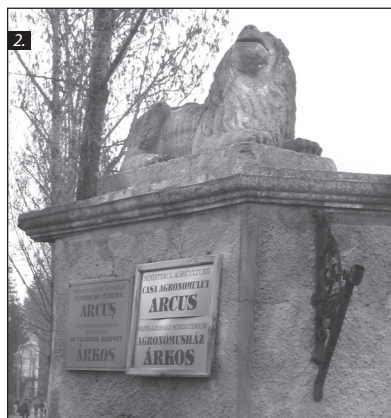
1 Albert FEKETE, PhD, landscape architect and garden engineer, associate professor at the Corvinus University of Budapest, Hungary; Máté SÁROSPATAKI, PhD, landscape architect, assistant professor at the Corvinus University of Budapest, Hungary.

2 Albert FEKETE, "Transylvanian Castle Gardens," in *Europa Nostra Awards – Laureates 2014* (The Hague: s. n., 2014), 40-41.

1 FEKETE Albert: tájépítész- és kertészmérnök, doktor, egyetemi docens a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország; SÁROSPATAKI Máté: tájépítész, doktor, egyetemi adjunktus a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország.

2 FEKETE Albert: Transylvanian Castle Gardens. In: *Europa Nostra Awards – Laureates 2014*. The Hague, 2014, k. n., 40-41.

3 KOPPÁNY Tibor: *Várak és kastélyok Magyarországon a 11-19. században*. Budapest, 1995, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 21., 51.

■ **1. kép:** A kerlési Bethlen-kastélypark SCHMELZER faragta kapuőröző oroszlánja. A kastélyval és a parkkal együtt megsemmisült © BIRÓ József: Erdélyi kastélyok, é. n.

■ **2. kép:** Az árkosi Szentkereszthy-kastélypark kapuőröző oroszlánja 2005-ben © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 1.** The gatekeeper lion carved by SCHMELZER in the Bethlen Manor House Park in Chiraleș. It was destroyed together with the manor house and the park © József BIRÓ, Erdélyi kastélyok, s. a.

■ **Photo 2.** The gatekeeper lion in the Szentkereszthy Manor House Park in Arcuș, 2005 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

tetején Cupido pedig vélhetően a királynak a művészetet felkaroló oldalára utalt.⁴

Visegrádhoz hasonlóan az erdélyi reneszánsz kastélyépítészet számos alkotása is bővelkedik szobrokban és díszítő értékű kőfaragványokban. Több erdélyi, illetve Erdélyben tevékenykedő szobrászról van tudomásunk a késő reneszánsz időszakából, ezek munkássága azonban elsősorban a kastély- és kúriaépületek részletképzéseiben figyelhető meg: ajtó- és ablakkeretek, párkányok, oszlopfők, címerfaragványok, s nem annyira a kerti szobrok, díszítőelemek megjelenésén. Dekoratív faragványok BIRÓ József említése⁵ szerint többek között a szamosújvári vár Martinuzzi-címere (Kolozs megye), az alvinci (Fehér megye), marosvécsi (Maros megye), keresdi (Maros megye), aranyosmedgyesi (Szatmár megye), egeresi (Kolozs megye), szentbenedeki (Kolozs megye), bethlenszentmiklósi (Fehér megye), radnóti (Maros megye) faragványok, az olaszteleki (Kovácszna megye) Daniel-címer, a keresdi vár öregtoronyának harcosokat ábrázoló domborművei vagy a székelyföldi kúriák népies díszítésű oszlopai, mellvédjei, kapufaragványai.

Kerti szobraink inkább a barokk, s még inkább a klasszicista, majd romantikus tájképi kertek hozadékai Erdélyben. A barokk kert szerves része a kastély–kert együttes összetett építészeti kompozíciójának; formálási elveik megegyeznek, s ilyen értelemben tartalmilag is összhangban áll a kert az épülettel: szobordíszei nem öncélúak, hanem részei az egész együttes átfogó programnak, s a kastély egyéb – épített, festett vagy plasztikus – díszítéseinek ideológiai mondanivalóját hirdetik.

A barokkban a kastélyok plasztikai alkotásai megsokasodnak. A ma is megtalálható legkorábbi alakos szobrok (illetve ezek maradványai, töredékei) ebből az időszakból maradtak fenn Erdélyben, s ezek többnyire NACHTIGALL János és SCHUCHBAUER Antal munkái.⁶ Legismertebb helyszín ebben a tekintetben a bonchidai (Kolozs megye) Bánffy-kastély, ennek dekoratív szobordíszei azonban egyértelműen a kastélyépülethez kötődnek.

A bonchidai Bánffy-rezidencia ihlette id. WESSELÉNYI Miklós zsi-bói (Szilágy megye) kastélyát és kertjét is, melynek istállójára ugyancsak

mythological sculptures ornamented Hungarian palaces. In Visegrád, a fountain carved from red marble was installed in the centre of the royal palace's interior courtyard, with the statue of the child Hercules.³ The figure of the hero probably alluded to Matthias, a protector from the Turks, while the statue of Cupid on the top of another marble fountain presumably made reference to the king's advocacy of arts.⁴

Like in Visegrád, many Renaissance manor houses from Transylvania were rich in sculptures and ornamental stone carvings. We have data on several sculptors from Transylvania, or working in Transylvania in the late Renaissance period, whose work however can be observed mainly in the details of manor house and mansion buildings: door and window frames, mouldings, capitals, and carved coats of arms, not so much in garden sculptures or ornaments. According to József BIRÓ,⁵ ornamental carvings can be observed in the following cases: the Martinuzzi coat of arms in Gherla (Cluj Co.), the carvings in manor houses of Vințu de Jos (Alba Co.), Brâncoveneghi (Mureș Co.), Criș (Mureș Co.), Medieșu Aurit (Satu Mare Co.), Aghireș (Cluj Co.), Mănăstirea (Cluj Co.), Sânmiclăuș (Alba Co.), and Iernut (Mureș Co.), the Daniel coat of arms in Tălișoara (Covasna Co.), the reliefs representing fighters on the keep at the castle in Criș, or the columns, parapets, and gate carvings ornamented in the style of the local folk art in mansions of the Szekler Land.

In Transylvania, garden sculptures are rather creations within the design of Baroque formal gardens, even more of Neoclassical, and then of Romantic landscape gardens. The Baroque garden is an organic part of the complex architectural composition of the manor house and garden ensemble, they share the same design principles, thus the garden corresponds well regarding its message with the building: its ornamental sculptures are not an end in themselves, but are parts of the program encompassing the entire ensemble, and carry the ideological message of other, built, painted or carved ornaments of the manor house.

During the Baroque period, sculptures multiply in manor houses. The earliest figural statues, still existing today (respectively their remains and fragments) in Transylvania, were created in this era, most of them being the works of Johannes NACHTIGALL and Anton SCHUCHBAUER.⁶ The most well-known place in this respect is the Bánffy Manor House in Bonțida (Cluj Co.), where the decorative sculptures are connected expressly to the manor house building.

The Bánffy residence in Bonțida constituted the source of inspiration for the manor

3 Tibor KOPPÁNY, *Várak és kastélyok Magyarországon a 11–19. században* (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1995), 21, 51.

4 Géza GALAVICS et al., *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig* (Budapest: Corvina, 2001), 227, 229–230. Cf. É. SZIKRA, "A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek története és helyreállítása," in *Királyi és hercegi kertek Magyarországon*, ed. G. ALFÖLDY (Budapest: SZIE-KT–Mágus, 2001), 62.

5 József BIRÓ, *Erdélyi kastélyok* (Budapest: Új Idők, s. a.), 85–86.

6 Biró József: A Bonchidai Bánffy-kastély. Erdélyi Tudományos Füzetek. 1935. 75. sz.

4 GALAVICS Géza et al.: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2001, Corvina, 227., 229–230. Vö. SZIKRA É.: A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek története és helyreállítása. In: ALFÖLDY G. (szerk.): *Királyi és hercegi kertek Magyarországon*. Budapest, 2001, SZIE-KT–Mágus, 62.

5 BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, é. n., Új Idők, 85–86.

6 Biró József: A Bonchidai Bánffy-kastély. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 1935. 75. sz.

house and garden of Baron Miklós WESSELÉNYI Sr. in Jibou (Sălaj Co.), where the stable is decorated with a “horse ornament” carved again by NACHTIGALL in 1755 – according to BIRÓ.⁷ Among the representatives of Baroque gardens in Transylvania, another important site is the summer residence of the BRUKENTHAL family in Avrig (Sibiu Co.); in its French formal garden created in 1764 there still remain a few Baroque artistic carvings, like the fountain pool conserved in the 20th century, or the stone stairway leading from the fountain to the *cour d'honneur* and its carved stone balustrades.

The quoted work of BIRÓ can be considered as the most comprehensive study for our research. However, from the point of view of the history of gardens and the use of garden sculptures, it is quite poor in data. It confirms though the presumption that garden sculptures, constituting the object of our research, appeared and spread mainly during the 19th and 20th centuries in Transylvanian manor house gardens.

Based on our research of garden history, 13 manor house parks were found, in which sculptures existed, independently or connected to a garden building.

Table 1 shows that statues of mythological figures were extremely popular. Their recurrence was mainly due to their symbolic meaning. Heracles (and his Roman equivalent, Hercules) and Neptune were often represented. The Greek Heracles is the embodiment of heroism and personal achievements (Hercules is the symbol of rule and wealth), and in the Baroque period he was the symbol of choice between virtue and sin.⁸ In Roman mythology, Neptune first symbolised water, necessary for the fertility of the soil, then he was associated with his Greek counterpart, the sea god Poseidon, later in the Baroque period he became a figure of power display.⁹

Gatekeeper sculptures were frequently applied. These represented mainly lions or unicorns, but presumably the sphinxes in Gurghiu (Mureş Co.) had a similar role. The figure of a sitting or reclining lion, used most frequently to this purpose, usually was a symbol of strength, nobility, bravery, majesty, but in heraldry also tenacity and rational consideration¹⁰ (Photos 1-5).

Some of the data revealed by BIRÓ are confirmed by other sources as well, which mention further items. For instance, Ferenc SZÉKELY, the pastor of Gurghiu gives a description in his monograph of the settlement, written in the 1870s, of the mythological figures and sphinxes found in the local manor house's landscape park designed in the 1840s: “Mythological gods of all sorts were represented there. Here and there a crippled sphinx, a faun dressed in a scanty housecoat, a silenus and Naiad, although

⁷ *Ibidem*, 63, 90.

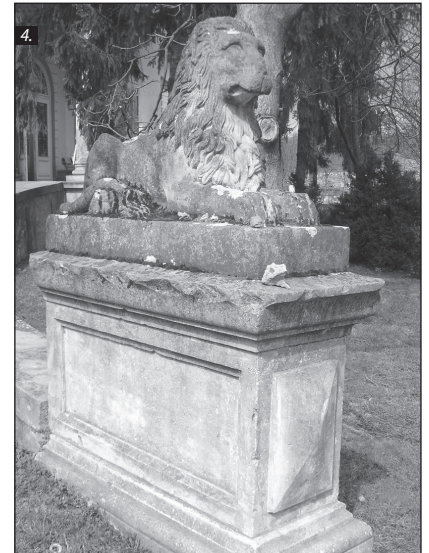
⁸ Sergej TOKAREV A, *Mitológiai enciklopédia*, vol. 1 (Budapest: Gondolat, 1988), 682-686. Cf. József PÁL and Edit ÚJVÁRI, *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából* (Budapest: Balassi, 1997), 200.

⁹ József PÁL and Edit ÚJVÁRI, *op. cit.* 384-385.

¹⁰ Sergej TOKAREV A., *op. cit.* 205. Cf. G. FERGUSON (ed.), *Signs & Symbols in Christian Art: With Illustrations from Paintings of the Renaissance* (New York: Oxford University Press, 1955), 20-21.

■ **3. kép:** A marosvécsi Kemény-kastély bejáratát őrző kőoroszlánok az 1930-as években. Ma már nincsenek a helyükön © Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ fotótára

■ **4. kép:** A marossárpataki Teleki-kastély déli kocsifelhajtójának oroszlánja 2007-ben © FEKETE Albert, SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 3.** Stone gatekeeper lions at the entrance of the Kemény Manor House in Brâncovenesti, in the 1930s. Today they cannot be found anymore © Photo archive of the Gyula Forster National Centre for Cultural Heritage Management

■ **Photo 4.** The lion at the southern driveway of the Teleki Manor House in Glodeni, 2007 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

NACHTIGALL faragta a „lódísz” 1755-ben, derül ki BIRÓ művéből.⁷ Fontos helyszín még a barokk kertstílus erdélyi képviselői közül a nagyszombeni BRUCKENTHAL család feleki (Szeben megye) nyári rezidenciája, melynek 1764-ben létesített franciakertjében ma is látható néhány barokk eredetű művészi faragvány, mint például a XX. században felújított szökőkút medencéje, vagy a szökőkúttól a díszudvarra felvezető kőlépcső és annak faragott kő ballusztrádjai.

BIRÓ idézett munkája kutatásunk szempontjából az eddigi legátfogóbbnak mondható. Mindemellett – kerttörténeti szempontból, s ezen belül is a kerti szobrok alkalmazását illetően – sajnos meglehetősen szegényes. Abban viszont mindenképpen megerősít, hogy a tanulmányunk tárgyát képező kerti szobrok döntően a XIX. században és a XX. század elején jelentek meg és terjedtek el az erdélyi kastélyparkokban.

⁷ *Uo.* 63., 90.

■ **5. kép:** Szfinx-szobor a görgényszentimrei kastély belső udvarán 2013-ban © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 5.** Sculpture representing a sphinx in the interior courtyard of the manor house in Gurghiu, 2013 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

■ 1. táblázat: Irodalmi források által említett, valamint helyszíni kutatásaink során fellelt szobrok, szobormaradványok listája)

Helységnev	Park	Irodalmi vagy archív források által említett szobor megnevezése, rövid leírása	Helyszíni bejárás során talált szobor/szobormaradvány megnevezése, rövid leírása
Abafája, Maros megye	Huszár-kastélykert	szobrok	Három Grácia szobor
Árkos, Kovászna megye	Szentkereszthy-kastélykert	-	kapuőrző oroszlánok
Bethlen, Beszterce-Naszód megye	Bethlen-kastélykert	oszlopon álló szárnyas nemtő	nincs meg (csak a talapzat)
Bonchida, Kolozs megye	Bánffy-kastélypark	Pán-szobor a kertben	nincs meg
		összességében 36 szobor a díszudvar övező épüleltsoport tetején	töredékek vannak
Bonyha, Maros megye	Bethlen-kastélypark	-	fekvő kőoroszlán (2) a kerti kút mellett
Csákgorbó, Szilágy megye	Jósika-Haller-kastélypark	a díszes kastélykapu oromzatán címerpajzs, fölötte 3 kőszobor állt (Héraklész és 2 fekvő mitológiai alak)	csak a címerpajzs van meg a kertben elszórva kőszobor töredékek
Gernyeszeg, Maros megye	Teleki-kastélypark	6 antik istenszobor (Júnó, Neptunusz, Pán, Vénusz, Bacchus, Ceres) és egy talapzat	megvannak, részben rongálódva
		3 groteszk törpefigura	megvannak, részben rongálódva
Görgényszentimre, Maros megye	Rákóczi-Bornemisza-kastélypark	mitológiai szobrok (szfinxek, Flóra, faun stb.)	fekvő kőszfinx (4)
			egymással játszó medvebocskok kőből
			számos szobordarab
			kőfaragvány-maradványok
Keresd, Maros megye	Bethlen-kastélypark	kőló, körülötte nyolcszögletes medence, amibe a ló orrán keresztül ömlik a víz	nincs meg
Kerlés, Beszterce-Naszód megye	Bethlen-kastélypark	3 párka szobra a kripta tetején, Vénusz, Diana, Neptunusz szobra és sok más elpusztult szobor	nincsenek meg (már a kastély és a kert sincs meg)
		kapuoroszlán	
		vízét öntő Neptunusz-szobor	
Küküllővár, Fehér megye	Bethlen-kastélypark	-	Bethlen-szobor és címerpajzs
Magyarfenes, Kolozs megye	Jósika-kastélypark	kerti szobrok	nincsenek meg (már a kastély és a kert sincs meg)
Marosvécs, Maros megye	Kemény-kastélypark	a vár bejáratának kapuőrző oroszlánjai	nincsenek meg
Nagykároly, Szatmár megye	Károlyi-kastélypark	-	Szent Flórián-szobor, benn őrzik az épületben, felújításra vár
Sárpatak, Maros megye	Teleki-kastélykert	-	fekvő kőoroszlánok (2)
Szászfelek, Szeben megye	Brukenthal-kastélykert	-	szobortöredékek, forrásfoglalás (kőbéka)
Szentbenedek, Kolozs megye	Kornis-kastélykert	2 unikornisszobor (a család címerállata)	a kapuzat oszlopfejezeten 2 egymással szemben lévő kő unikornis (címerállat), viszonylag jó állapotban
Székelyhíd, Bihar megye	Stubenberg-kastélykert	-	díszmedence, vízbetáplálása szoborból (sas)
Szurduk, Szilágy megye	Jósika-kastélypark	kőoroszlán	nincs meg: szóbeli közlés alapján a szibói Wesselényi-kastélykertbe került
Zsibó, Szilágy megye	Wesselényi-kastélypark	a nagy pavilon oromzatán: Mars, Héraklész	2 álló kőoroszlán, amelyek a szóbeli közlés szerint Szurdukról származnak

■ **Table 1:** The list of sculptures and sculpture remains mentioned in sources or found during field research

Name of settlement	Name of park	Name and short description of sculptures mentioned in scholarly literature or archival sources	Name and short description of sculptures/sculpture remains found during field walks
Apalina, Mureş Co.	Huszár Manor House Garden	sculptures	statue of the Three Graces
Arcuş, Covasna Co.	Szentkereszthy Manor House Garden	-	gatekeeper lions
Beclean, Bistriţa-Năsăud Co.	Bethlen Manor House Garden	winged genius figure standing on a column	missing (except its pedestal)
Bonţida, Cluj Co.	Bánffy Manor House Park	statue of Pan in the garden	missing
		on the whole 36 statues on top of the building ensemble flanking the <i>cour d'honneur</i>	only fragments
Bahnea, Mureş Co.	Bethlen Manor House Park	-	reclining stone lions (2) by the garden's fountain
Gârbou, Sălaj Co.	Jósika-Haller Manor House Park	an escutcheon on the gable of the ornate manor house gate, above it stood 3 stone statues (Heracles and 2 reclining mythological figures)	only the escutcheon remains there are scattered sculpture fragments in the garden
Gorneşti, Mureş Co.	Teleki Manor House Park	6 statues of classical gods (Juno, Neptune, Pan, Venus, Bacchus, Ceres) and a pedestal	preserved, partially damaged
		3 grotesque dwarf figures	preserved, partially damaged
Gurghiu, Mureş Co.	Rákóczi-Bornemisza Manor House Park	mythological statues (sphinxes, Flora, faun, etc.)	reclining stone sphinxes (4)
			stone bear cubs playing with each other
			numerous sculpture fragments
			remains of stone sculptures
Criş, Mureş Co.	Bethlen Manor House Park	stone horse, around it an octagonal basin, into which water falls from the horse's nostrils	missing
Chiraleş, Bistriţa-Năsăud Co.	Bethlen Manor House Park	statue of the Fates on top of the crypt, the statues of Venus, Diana, Neptune, and many other destroyed sculptures	missing (the manor house and its garden are also destroyed)
		gatekeeper lion	
		statue of Neptune pouring water	
Cetatea de Baltă, Alba Co.	Bethlen Manor House Park	-	Statue and escutcheon of Miklós BETHLEN
Vlaha, Cluj Co.	Jósika Manor House Park	garden sculptures	missing (the manor house and its garden are also destroyed)
Brâncoveneşti, Mureş Co.	Kemény Manor House Park	the gatekeeper lions of the castle's entrance	missing
Carei, Satu Mare Co.	Károlyi Manor House Park	-	statue of Saint Florian, it is kept in the building, awaiting conservation
Glodeni, Mureş Co.	Teleki Manor House Garden	-	reclining stone lions (2)
Avrig, Sibiu Co.	Brukenthal Manor House Garden	-	statue fragments, spring catchment (stone frog)
Mănăstirea, Cluj Co.	Kornis Manor House Garden	2 unicorn statues (the family's heraldic animal)	The 2 stone unicorns facing each other on the portal's capital (heraldic animal), are in a relatively good condition
Săcueni, Bihor Co.	Stubenberg Manor House Garden	-	ornamental pool, its water inlet in the statue (eagle)
Surduc, Sălaj Co.	Jósika Manor House Park	stone lion	missing; according to oral information, they ended up in the Wesselényi Manor House Garden in Jibou
Jibou, Sălaj Co.	Wesselényi Manor House Park	on the gable of the large pavilion: Mars, Heracles	2 standing stone lions, which, according to a verbal account, are from Surduc

dismembered, hide shyly in a brush even today, thus Madam Flora was surrounded by an entire group of cheerful children.”¹¹

Lajos KELEMEN offers data on the sculpture remains of the park in Vlaha (Cluj

¹¹ Ferenc SZÉKELY, “Görgényszentimre leírása (monographia)” (Manuscript in the archive of the Calvinist Church in Gurghiu, 1871), 26.

Kerttörténeti kutatásaink alapján tizenhárom olyan kastélyparkot találtunk, amelyben valamilyen önálló vagy kerti építményhez kapcsolódó szobor létezett.

A 1. táblázatból kitűnik, hogy rendkívül népszerűek voltak a mitológiai alakok szobrai. Jelenlétüket elsősorban szimbolikájuknak köszönhetjük. Gyakoriak a Héraklész (illetve római megfelelője, Herkules), valamint a Neptunusz-ábrázolások. A görög Héraklész a hősiesség és az önerőből el-

■ **6. kép:** A szentbenedeki Kornis-kastélybejárat északi unikornisa 2013-ban © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 6.** The northern unicorn at the entrance to the Kornis Manor House in Mănăstirea, 2013 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

ért eredmények megtestesítője (Herkules az uralkodás és a meggazdagodás jelképe), a barokkban pedig az erény és a bűn válaszútjának szimbóluma.⁸ Neptunusz a római mitológiában kezdetben a föld termékenységéhez szükséges vizet jelentette, majd a görög tengeristenhez, Poszeidónhoz hasonlították, később a barokkban a hatalmi reprezentáció alakja.⁹

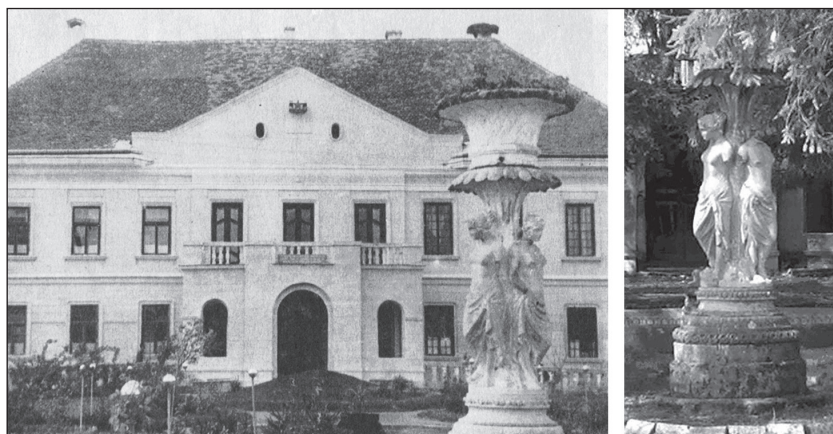
Több helyen előfordultak kapuőrzők. Ezek főként oroszlán vagy unikornis képében jelentek meg, de vélhetően a görgényszentimrei (Maros megye) szfinxek is hasonló szerepet tölthettek be. Az erre a célra leggyakrabban használt ülő vagy fekvő oroszlán általában az erőt, a nemességet, a bátorságot, a fenségességet, de a heraldikában az állhatatosságot és a józan megfontolást is szimbolizálja¹⁰ (1–5. kép).

BIRÓ közléseit esetenként más források is alátámasztják, sőt további objektumokat is említene. Az 1840-es években tájképi stílusban kialakí-

8 TOKAREV, A. Sergej: *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988, Gondolat, 682–686. Vö. PÁL József – Újvári Edit: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, 1997, Balassi, 200.

9 Pál József – Újvári Edit: *i. m.* 384–385.

10 TOKAREV, A. Sergej: *i. m.* 205. Vö. FERGUSON, G. (szerk.): *Signs & symbols in christian art: With illustrations from paintings of the Renaissance*. New York, 1955, Oxford University Press, 20–21.

■ **7. kép:** A Három Grácia szobra az abafáji Huszár-kastély előterében, az 1930-as években és 2013-ban. Archiv fotó © KERESZTES Gyula: Maros megyei kastélyok és udvarházak, 1995; kortárs fotó © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 7.** The statue of the Three Graces in the hall of the Huszár manor House in Apalina, in the 1930s and in 2013. Archive photo © Gyula KERESZTES, Maros megyei kastélyok és udvarházak, 1995; Contemporary photo © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

Co.), mentioned by BIRÓ as well. According to his description, there was a lake fed by two streams, with two isles, a bridge, a hermitage, a garden bathhouse, and “near the lake, along the pathways of the park, several female stone statues were placed, carved nicely, incomplete, without heads, damaged in the autumn of 1848.”¹²

In BIRÓ’s view, the statues are the works of sculptor SCHMELZER (his first name is unknown), who sculpted the statues of the manor house and garden ensemble in Chiraleș (Bistrița-Năsăud Co.), commissioned by Baron BETHLEN Lajos, who hired him from Vienna in 1815, against 400 Florins.

In the Horváth Manor House Park in Seuca (Mureș Co.), presumably similar wingless stone sphinxes stood on the stairway’s parapets, like those exhibited in the *cour d’honneur* of the Gurghiu manor house¹³ (Photo 6).

Before the landscape garden was created, the Horváth Manor House’s garden in Apalina (Mureș Co.) had a formal Baroque style, including already the fountain and sculptures existing even today in front of the main elevation.¹⁴ The work of art entitled the Three Graces in Apalina (the artist is unknown) – due to its relatively good condition – reflects well the mythological meaning even today: purity, beauty and joy¹⁵ (Photo 7).

Existing sculptures in Transylvanian manor house parks

■ In case of sculptures placed in open air, research is hindered by the fact that during centuries these works were exposed to the vicissitudes of weather, vandalism and the peril of expropriation. This could be the reason why a relatively small number of sculptures, sculpture fragments remain today.

During the survey of Transylvanian manor house parks, more than a 100 gardens were visited and documented. During field research, in 13 cases existing garden sculptures were found (Table 1).

A unique item among the found sculptures is the work of art in the Bethlen Manor House Garden in Cetatea de Baltă (Alba Co.): an inscription on an escutcheon directed toward the garden from 1773 recalls the memory of Miklós BETHLEN, while on its back side, toward the building, presumably the owner’s statue can be seen (Photo 8). The sculpture representing an eagle, belonging to the northern ornamental pool in the Stuenberg Manor House Park in Săcuieni (Bihar Co.) is in a similarly acceptable condition (Photo 9).

There were though several sites, where only unrecognisable sculpture fragments,

12 Lajos KELEMEN, “A magyarfenesi Jósika kastély,” in idem, *Művészettörténeti tanulmányok* (Bucharest: Kriterion, 1984), 234.

13 Gyula KERESZTES, *Maros megyei kastélyok és udvarházak* (Marosvásárhely: Impress, 1995), 24–25, 136.

14 *Ibidem*, 50.

15 Albert FEKETE and Imre JÁMBOR: “Nemesi szellemiség és tájkultúra a XVII–XIX. századi Erdélyben,” *Transsylvania Nostra* 4 (2014): 56. Cf. with the verbal account of Béla VIZER, former resident of Surduc (presently living in Budapest), October 2004, in Albert FEKETE, *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykertek* (Kolozsvár: Művelődés Műhely, 2012), 90–91.

carved stone remains were found, like in the Ocskay-Fáy Manor House Park of Simeria (Hunedoara Co.), or in the garden of the Rudnyánszky Mansion in Colțești (Alba Co.). In the Bethlen András Garden in Beclean, the two geniuses, mentioned by BIRÓ as well, disappeared by 2014, but their column-like pedestals are still at their original place, on the balustrade of the driveway leading to the manor house.

The sculptures mentioned in the sources disappeared from Bonțida, Gârbou (Sălaj Co.), Criș, Chiraleș, Vlaha, Brâncovenști and Surduc (Sălaj Co.). The stone lions of Surduc were moved to the Wesselényi Garden in Jibou.¹⁶

In some of the sites marked in the table, besides the already mentioned sculptures, other fragments and carvings were found which could not be identified, and their origin could not be determined accurately. Such places are Gârbou, Gurghiu, Avrig, the Csáky Manor House Garden in Almașu (Sălaj Co.), the Wesselényi Manor House Garden in Hodod (Satu Mare Co.) (Photos 10-11).

The most excellent example to the use of garden sculptures in Transylvania that still exists today is the set of sculptures in Gornești. As a passionate collector, Domokos TELEKI (IV) (1880-1955) enriched his manor house park with many sculptures and architectural elements; it was in his lifetime that remains of medieval epitaphs and tombs (sentimental elements placed with decorative intentions), and the most famous purchases of the Count, pieces of the mythological series of Gornești were brought to the manor house park, identified by József BIRÓ as representations of Juno, Neptune, Pan, Venus, Ceres, Bacchus and Ganymede. (Photo 12)

Simultaneously with the mythological series, namely in the first decades of the 20th century, the same Domokos TELEKI brought to Gornești the dwarf figures standing in

16 D. REID Jane, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*, vol. 1 (Oxford – New York: Oxford University Press, 1993), 474-475.

■ **9. kép:** A székelyhídi Stubenberg-kastély északi díszmedencéjének vízbefolyója a sasos szoborral 2014-ben © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté.

■ **Photo 9.** Water inlet with the sculpture of an eagle at the northern decorative pool of the Stubenberg Manor House in Săcuieni, 2014

© Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI.

■ **8. kép:** A küllővári Bethlen Miklós-szobor és címerpajzs 2013-ban © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 8.** The statue and inscribed escutcheon of BETHLEN Miklós in Cetatea de Baltă, 2013 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

tott görögénszentimrei park mitológiai alakjairól, szfinxeiről például SZÉKELY Ferenc helyi lelkész Görögénszentimre monográfiájában is beszámol az 1870-es években: „A mytologia minden rangú és rendű istensége képviseltette magát. Itt-ott egy béna szfinx, egy ritka pongyolába bujt faun, silen és najád megcsonkítva bár, egy csalitban rejtőzködik szemérmesen még most is, Flóra asszonyág egész virágzó gyermek haddal volt körülveve.”¹¹

KELEMEN Lajos a magyarfenesi park (Kolozs megye) BIRÓ által is említett szobormaradványairól tájékoztat. Leírása szerint a parkban két patak táplálta tó is volt, két szigettel, híddal, remeteházzal, kerti fürdőházzal, s „a tó közelében a park sétaútjai mellett több csinosan faragott, csonka, fejetlen női kőszobor áll, melyek 1848 őszén rongálódtak meg.”¹²

BIRÓ szerint a szobrok alkotója nem más, mint az a SCHMELZER szobrász (keresztneve nem ismert), aki BETHLEN Lajos által a kerlési (Beszterce-Naszód megye) kastély-kert együttesének szobrai faragta, s akit 1815-ben Bécsből 400 forintért szerződtetett a báró.

A szőkefalvi (Maros megye) Petrichevich-Horváth-kastélyparkban hasonló szárny nélküli kőszfinxek állhattak a lépcsőhöz tartozó mellvédfalakon, mint amilyeneket még ma is láthatunk kiállítva a görögénszentimrei kastély díszudvarában¹³ (6. kép).

Mielőtt a tájképi kertet kialakították volna, az abafáji (Maros megye) Huszár-kastélykert barokk stílusú volt, s már abban megjelent a kastély főhomlokzata előtt a napjainkban is látható szökőkút és szobrok.¹⁴ Az abafáji Három Grácia című alkotás (ismeretlen mester műve) – viszonylag jó állapotának köszönhetően – ma is híven tükrözi a mitológiai jelentést: a tisztaságot, a szépséget és az örömet¹⁵ (7. kép).

11 SZÉKELY Ferenc: *Görögénszentimre leírása (monographia)*. Kézirat a görögénszentimrei református egyházközség irattárában, Görögénszentimre, 1871, 26.

12 KELEMEN Lajos: A magyarfenesi Jósika-kastély. In: *Uő.: Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1982, Kriterion, 234.

13 KERESZTES Gyula: *Maros megyei kastélyok és udvarházak*. Marosvásárhely, 1995, Impress, 24–25., 136.

14 *Uo.* 50.

15 FEKETE Albert – JÁMBOR Imre: Nemesi szellemiség és tájkultúra a XVII–XIX. századi Erdélyben. *Transsylvania Nostra*, 2014. 4. sz. 56. Vö. VIZER Béla hajdani szurduki (jelenleg budapesti) lakos szóbeli közlésével, 2004. október In: FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2012, Művelődés Műhely, 90–91.

Erdélyi kastélyparkok meglévő szoborállománya

■ A szabadtéri szobrok esetében a kutatás nehézségét fokozza, hogy ezek az alkotások az időjárás viszontagságai, a vandalizmus, az eltulajdonítás veszélyének fokozottan ki voltak téve az évszázadok folyamán. Ez lehet az oka annak, hogy napjainkra viszonylag kisszámú szobor, szobortöredék maradt fenn.

Az erdélyi kastélyparkok felmérése kapcsán több mint 100 kertet jártunk be és dokumentáltunk. A terepkutatások során 13 esetben találtunk még meglévő kerti szobrot. (1. táblázat)

A fellelt szoboranyag egyedülálló darabja a kükküllővári (Fehér megye) Bethlen-kastélykertben található alkotás: a kert felé egy 1773-as címerpajzsos felirat BETHLEN Miklós emlékét őrzi, hátoldalán, a várkastély irányába feltehetően a korabeli tulajdonos szobra látható (8. kép). Ugyancsak elfogadható állapotban őrződött meg a székelyhidi (Bihar megye) Stubenberg-kastélypark északi díszmedencéjéhez tartozó sasszobra is (9. kép).

Volt továbbá jó néhány olyan helyszín, ahol már csak felismerhetetlen szobortöredékeket, faragott kőmaradványokat találtunk, mint például a piski (Hunyad megye) Ocskay-Fáy-kastélykertben, vagy a torockószentgyörgyi (Fehér megye) Rudnyányszky-kúria kertjében. A bethleni Bethlen András-féle kertben BIRÓ által is említett két nemtőnek 2014-ben már csak hült helye volt, azonban a kastélyfelhajtó korlátján még mindig az eredeti helyükön állnak ezek oszlopszerű talapzatai.

Bonchidán, Csákiigorbón (Szilágymegye), Keresden, Kerlésen, Magyarfenesen, Marosvécsen és Szurdukon (Szilágymegye) mára eltűntek a forrásokban hivatkozott szobrok. A szurduki kőoroszlánok Zsibóra kerültek a Wesselényi-kertbe.¹⁶

A táblázatban megjelölt helyszínek némelyikén a már említett, megmaradt szobor mellett egyéb, beazonosíthatatlan szobortöredéket, kőfaragvány-maradványt is találtunk, de ezek pontos eredetét nem sikerült beazonosítani. Ilyen helyszínek Csákiigorbó, Görgényszentimre, Szászfelek, a váralmási (Szilágymegye) Csáky-kastélykert, a hadadi (Szilágymegye) Wesselényi-kastélykert (10–11. kép).

A gernyeszegi hagyaték minden bizonnyal a napjainkban is megtalálható legpompásabb erdélyi példa kerti szobrok alkalmazására. IV. TELEKI Domokos (1880–1955) szenvedélyes műgyűjtőként számos másodlagosan elhelyezett plasztikával és építészeti elemmel gazdagította kastélyparkját; ekkor kerültek a kastélykertbe a középkori epitáfium- és síremlékmaradványok (dekorációs céllal elhelyezett szentimentális elemek), valamint TELEKI Domokos gróf leghíresebb szerzeményei, a gernyeszegi mitológiai sorozat darabjai, amelyeket BIRÓ József Júnó, Neptunusz, Pán, Vénusz, Ceres, Bacchus és Ganymedes ábrázolásaiként azonosít (12. kép).

A mitológiai sorozattal egy időben, azaz a XX. század első évtizedeiben szintén TELEKI Domokos szerzeményeiként kerültek Gernyeszegre a parkban álló törpefigurák; a francia forradalom szereplőit karikírozó gúnyszobrok erősen sérült állapotban ma is fellelhetők a várárok északnyugati sáncában, a XVIII. század legutolsó éveiben kialakított halastó körül.¹⁷

Összegzés

■ A művészeti alkotások és a táji léptékű művészi térformálás a történeti tájak, kertek és parkok, s ezeken belül a kastély-kert együttesek, nemesi

■ **10. kép:** Szobortöredék a csákiigorbói kastélykertben, 2014 © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 10.** Sculpture fragment in the manor house garden of Gârbou, 2014 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

the park; the satirical sculptures taunting the figures of the French Revolution still exist in a heavily deteriorated condition in the north-western rampart of the moat, surrounding the fishpond created at the end of the 18th century.¹⁷

Conclusions

■ Works of art and artistic spatial design on a landscape scale represent an outstanding value in the case of historic landscapes, gardens and parks, thus also in the case of manor house and garden ensembles, noble residences and estates as well. This research highlights the fact that in the Transylvanian garden design there was a significant tradition of artistic environment shaping.

Although the installation of sculptures in manor house gardens originated in the Renaissance period, in Transylvania these works of art gained their real significance in the landscape gardens created from the

¹⁷ Albert FEKETE, *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek*. (Kolozsvár: Művelődés Műhely, 2007), 44.

■ **11. kép:** Kőfaragvány a váralmási Csáky-kastély környezetében, 2005 © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 11.** Stone carving in the surroundings of the Csáky Manor House in Almaşu, 2005 © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

16 D. REID Jane: *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*. Vol. 1. Oxford – New York, 1993, Oxford University Press, 474–475.

17 FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2007, Művelődés Műhely, 44.

■ **12. kép:** A gerneszezi mitológiai szoborsorozat négy alakja (BIRÓ szerint jobbról balra: Vénusz, Neptunusz, Pán és Júnó) az 1930-as években és 2014-ben; a mai fotón csak a talapat látható, Júnó hiányzik. Archiv fotó © Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ fotótár; kortárs fotó © FEKETE Albert és SÁROSPATAKI Máté

■ **Photo 12.** The four figures of the mythological series in Gornești (according to BIRÓ, from right to left: Venus, Neptune, Pan and Juno), in the 1930s and in 2014; the recently taken photo shows only the pedestal, Juno is missing. Archive photo © Photo archive of the Gyula Forster National Centre for Cultural Heritage Management, Hungary; Contemporary photo © Albert FEKETE and Máté SÁROSPATAKI

19th century. The landscape garden sculptures, representing mythological figures or installed as gatekeepers, appeared in these parks as compositional elements, ornaments or emotive elements, and their main role was to have an impact on emotions.

Even if we carry out a more comprehensive research on a specific Transylvanian manor house park, mentions of sculptures can be found in the sources mainly as allusions. Just as in the case of gardens, we have but rare, summary notes on the built elements, works of art situated in the gardens, and mainly only related to the outstanding parks.

Our field surveys confirm the outcomes of garden historical research: from the 100 manor house parks, we found reference and/or sculpture, or at least identifiable sculpture fragments only in 20 cases. Garden sculptures always had a special value in Transylvanian garden history, and they were used almost without exception only in outstanding residence gardens, in homes of wealthier owners and protectors of fine arts.

rezidenciák és birtokok esetében is meghatározó értéket képviselnek. Jelen kutatás arra mutat rá, hogy a művészi igényű környezetformálásnak jelentős múltja van az erdélyi kertművészetben.

Bár a kastélyparkok szoboralkalmazásának gyökerei a reneszánszig nyúlnak vissza, igazi jelentőségüket Erdélyben a XIX. században kibontakozó tájképi kertekben nyerték el ezek a művészeti alkotások. A tájképi kertekben használt mitológiai témájú és kapuőrző szobrok kompozíciós hangsúlyként, díszletként vagy hangulati elemként jelentek meg a parkokban, s fő céljuk az volt, hogy az érzelmekre hassanak.

Szobrok említésével egy-egy erdélyi kastélypark részletesebb kutatása során is többnyire csupán utalások szintjén találkozhatunk. Ahogy általában a kertekről, úgy az abban megtalálható épített elemekről, művészeti alkotásokról is csak ritkán, sommásan, s csupán a legpompásabb parkok kapcsán maradtak feljegyzések.

Helyszíni bejárásaink alátámasztják kerttörténeti kutatásainkat: a vizsgált 100 kastélykertből mindössze 20 esetben talákoztunk utalással vagy/és konkrét szoborral, vagy legalább beazonosítható szobormaradvánnyal. A kerti szobrok mindvégig kivételes értéket képviseltek az erdélyi kerttörténetben, s szinte kivétel nélkül csak a jelentősebb rezidenciakertekben, a tehetősebb tulajdonosok és művészetpártolók hajlékaiban alkalmazták ezeket.

Bibliográfia/Bibliography

- BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, é. n., Új Idők.
- DAVIDSON REID Jane: *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*. Vol. 1. Oxford–New York, 1993, Oxford University Press.
- FEKETE, Albert: *Az erdélyi kertművészet – Maros menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2007, Művelődés Műhely.
- FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2012, Művelődés Műhely.
- FEKETE Albert: *Transylvanian Castle Gardens*. In: *Europa Nostra Awards – Laureates 2014*. The Hague, 2014, k. n., 40–41.
- FEKETE Albert – JÁMBOR Imre: *Nemesi szellemiség és tájkultúra a XVII–XIX. századi Erdélyben*. *Transsylvania Nostra*, 2014. 4. sz. 49–58.
- FERGUSON, George (szerk.): *Signs & symbols in christian art: With illustrations from paintings of the Renaissance*. New York, 1955, Oxford University Press.
- GALAVICS Géza et al.: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2001, Corvina.
- KELEMEN Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: *Uő.: Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1982, Kriterion, 227–235.
- KERESZTES Gyula: *Maros megyei kastélyok és udvarházak*. Marosvásárhely, 1995, Impress.
- KOPPÁNY Tibor: *Várak és kastélyok Magyarországon a 11–19. században*. Budapest, 1995, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, 1997, Balassi.
- SZÉKELY Ferenc: *Görgényszentimre leírása (monographia)*. Kézirat a görgényszentimrei református egyházközség irattárában, Görgényszentimre, 1871.
- SZIKRA Éva: *A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek története és helyreállítása*. In: ALFÖLDY Gábor (szerk.): *Királyi és hercegi kertek Magyarországon*. Budapest, 2001, SZIE-KT–Mágus, 58–70.
- TOKAREV ALEKSANDROVIĆ Sergej: *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988, Gondolat.

■ EPLÉNYI Anna¹

„Kert-fragmentumok” Kertművészeti és tájtörténeti értékek Kalotaszegen

“Garden-fragments”.
Garden Design and Historical
Landscape Heritage
in Călata Region

■ **Kivonat:** A cikk leltárba veszi Kalotaszeg kertművészeti emlékeit, a még álló, dűledező és pusztulófélben lévő kastélyok, udvarházak és majorságok telkeit, ezek vegetációját, egyedi tájtörténeti reliktumemlékeit jelentőségük szerint három kategóriába sorolva be. A szerző közel 90 település személyes terepbejárása során több eddig nem vagy alig közölt emléket talált, amelynek a települések történeti tájalakulásában kisebb-nagyobb jelentősége lehet, és rohanó világunkban percek alatt áldozatul eshet az ingatlanfejlesztéseknek, széthordásoknak. A cikk inventarizáló jelleggel, a kertművészeti és tudatos tájalakítási beavatkozásokra fókuszál, tömör történeti- és állapotleírással, térképvázlattal és gazdag archív és mai fotók közlésével. A 40 helyszínt tartalmazó lista elején kiemelkedik a zsoboki Szepessy-féle villa és dendrológiai kert, a hunyadi Barcsay-kastély kertje, a magyarókeréki Telegdy-kert, a szucsági villák, a gyalui Gallus-villa és több kisebb századfordulós, illetve XX. század közepi épület, liget, kert.

■ **Abstract:** The article inventories the historical gardens of the Călata Region, respectively the plots of preserved, ruinous or endangered manor houses, mansions, and manors, their vegetation and unique landscape historical features, listing them in three categories based on their significance. During her personal filed walks in about 90 settlements, the author has found several unpublished or barely published historical sites, which may have a varied degree of impact on the evolution of the settlements' historical landscapes, and which in our fast-paced world might fall victim in minutes to property developments or dispersion. The article focuses on garden design and conscious landscaping interventions with an inventory-like character, with short descriptions referring to historical evolution and state of preservation, map sketches, and the publication of a rich archival and present-day photographic material. In the list containing 40 sites, we would like to highlight the Szepessy Villa and dendrologic park in Jebucu, the garden of the Barcsay Manor House in Huedin, the Telegdy Garden in Alunișu, the villas in Suceagu, the Gallus Villa in Gilău, respectively several smaller buildings, groves, and gardens from the turn and the middle of the 20th century.

■ **Kulcsszavak:** Történeti kertek, tájtörténet, egyedi tájértékek, Kalotaszeg

■ Kalotaszegről több művészettörténeti, helytörténeti, dűlőnév- és etnobotanikai alap kutatás áll rendelkezésre,² de a történeti kertek és egyedi tájértékek bemutatása terén eddig csak néhány mélyreható publikáció született,³ ezért sok megbúvó tájtörténeti emlék eddig nem került rendszerezett bemutatásra. „Az angol táj a leggazdagabb történeti emlék azoknak, akik olvasni tudnak benne” – mondta W. G. HOSKINS 1955-ben, angol hely- és tájtörténész, a rendszerezett tájtörténeti kutatások megalapozója *The Making of English Landscape* című könyvében.

Doktori értekezésemben⁴ Kalotaszeg tájegységeinek karakterjegyeivel, mezőgazdasági tájalakulásával foglalkoztam, és a hoskinsi terepbejárás

■ **Keywords:** Historical gardens, landscape history, unique landscape values, Călata Region

■ Although several studies (of art history, local history, field-name survey, and ethnobotany) are available to us concerning the Călata Region,² in the field of historical gardens and unique landscape features we only have a few

1 Tájépítésmérnök, doktor, egyetemi tanársegéd a Budapesti Corvinus Egyetemen, Magyarország.

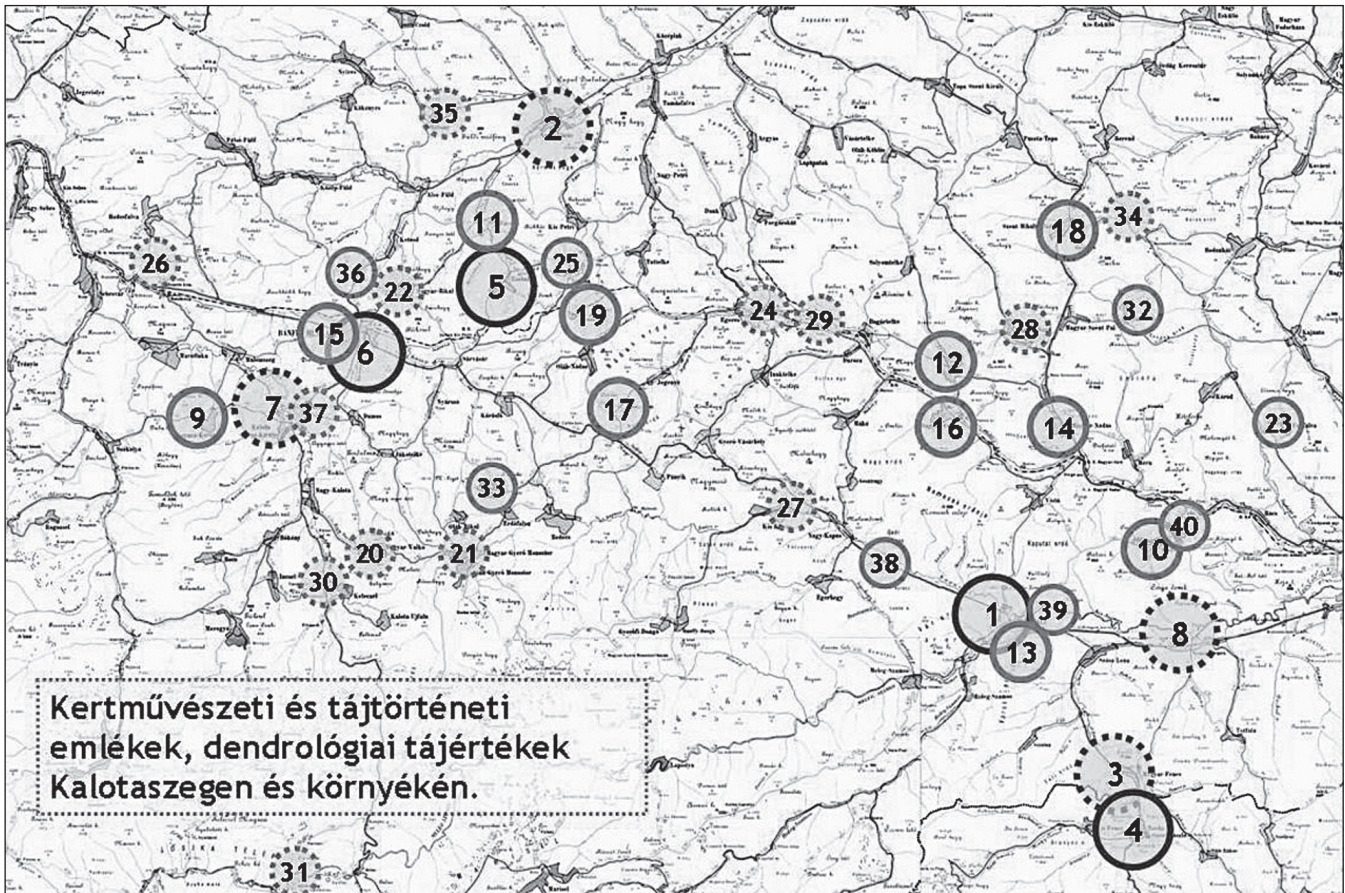
2 KELEMEN Lajos, B. NAGY Margit és KABAY Béla csak a legnevesebb műemlékekkel foglalkoztak részletesen, SZABÓ Attila etnobotanikai kutatása a népi növényismeretre és nem a mesterséges kertészeti beavatkozásokra fókuszált. SZABÓ T. Attila helynévszeírása és a helytörténeti, levéltári feldolgozásai igen hasznosak. A www.welcometoromania.ro és <http://22nap.egologo.transindex.ro> oldal szerzőinek szűkszavú, de igen alapos fotódokumentációja is jó forrás.

3 FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykertek*. Kolozsvár, 2012, Művelődés.

4 EPLÉNYI Anna: *Kalotaszeg tájkarakter-elemzése*. Doktori disszertáció (Budapesti Corvinus Egyetem). Budapest, 2013. Uő.: Retrogresszív tájtörténeti vizsgálati módszertan Kalotaszeg egyedi tájértékeinek és táji eseményeinek példáján. In FÜLEKI György szerk.: *IX. Tájtörténeti Konferencia – Történelmi emlékek a tájban*. Gödöllő, 2013, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, 18–26. Uő. Tájkapuk Kalotaszegen. *4D – Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat*, 2008. 12. sz. 34–43.

1 Landscape architect, PhD, assistant professor at the Corvinus University of Budapest, Hungary.

2 Lajos KELEMEN, Margit B. NAGY, and Béla KABAY have only dealt with the region's most renowned historic buildings, Attila SZABÓ's ethnobotanical research focused on the vernacular knowledge about native plants and not on the artificial interventions on gardens. The old field-name database of Attila SZABÓ T., respectively his local history and archival researches are beneficial. The sites www.welcometoromania.ro and <http://22nap.egologo.transindex.ro>, containing short descriptions but also thorough photographic documentations, are also useful sources.

■ 1. ábra: Áttekintő térkép: Kertművészeti és tájtörténeti emlékek, dendrológiai tájértékek Kalotaszegen © EPLÉNYI Anna

■ Figure 1. Overview map: Sites with historical gardens, historical landscape heritage, or with dendrological value in the Călata Region © Anna EPLÉNYI

more elaborate publications,³ thus many, so far hidden landscape historical vestiges have not been presented in a structured way. “The English landscape itself, to those who know how to read it aright, is the richest historical record we possess” – said an English local and landscape historian W. G. HOSKINS, the founder of systematic landscape history research, in his 1955 book *The Making of the English Landscape*.

In my PhD dissertation⁴, I dealt with the landscape characterisation of Călata Region and its smaller units, as well as with the evolution of agricultural land use. Adopting the field-walking method of HOSKINS, we surveyed around 90 settlements. Besides identifying old field-names and archival landscape images, we found many unique landscape values. Consequently, the article has an inventory-like character, focusing on garden design and conscious landscaping interventions, with short descriptions referring to historical evolution and state of preservation,

3 Albert FEKETE, *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykertek* (Kolozsvár: Művelődés, 2012).

4 Anna EPLÉNYI, “Kalotaszeg tájkarakter-elemzése” (PhD diss., Corvinus University Budapest, 2013); idem, “Retgresszív tájtörténeti vizsgálati módszertan Kalotaszeg egyedi tájértékeinek és táji eseményeinek példáján,” in *IX. Tájtörténeti Konferencia – Történelmi emlékek a tájban*, ed. György FÜLEKI (Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiaért Alapítvány, 2013), 18-26; idem, “Tájkapuk Kalotaszegen,” *4D – Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 12 (2008): 34-43.

módszerével közel 90 településen végeztem helyszínelést. Dűlőnevek és archív tájképek beazonosítása mellett, sok egyedi tájértékre bukkantam. Ennek fényében a cikk inventarizáló jelleggel, a kertművészeti és tudatos tájalakítási beavatkozásokra fókuszál, tömör történeti és állapotleírással, térképvezérléssel, izgalmas archív anyagokkal. A jövő feladata ez egyes helyszínek mélyebb családtörténeti, levéltári kutatása és régészek bevonásával történő szakszerű helyszínelése. E közös munkára ezúton is hívom a folyóirat publikumát.

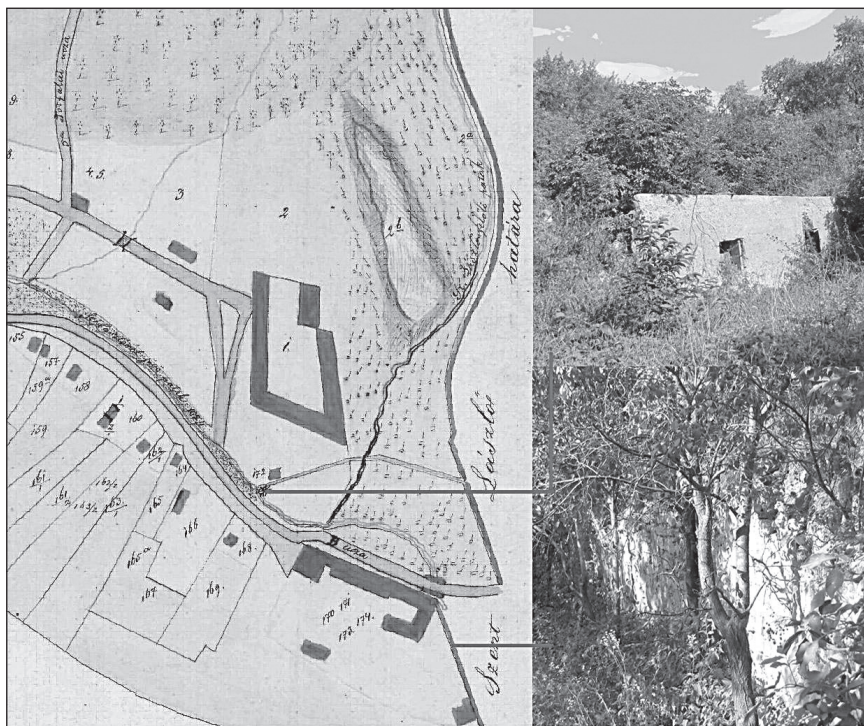
A kertművészeti és tájtörténeti értékek jegyzéke⁵

■ Kalotaszeg legjelentősebb kastélykertegyüttesei a **gyalui Wass-Bánffy-Barcsay-várkastély [1]**, a **váralmási Csáky-kastély [2]** és a **magyarfenesi Jósika-kastély [3]** már feldolgozásra kerültek.⁶ Ez utóbbi tájtörténeti emlékeihez adalékként fűzném a helyszínelésem során megtalált egykori kastély melletti malom épületét, több idős gyümölcsfát, a kastély kőrakásának sáncát, ill. az út túlsó oldalán a birtok szélét jelölő kőfalat.

Az alábbiakban, jelentőségük szerint, három kategóriában mutatom be a fennmaradt és pusztulófélben lévő emlékeket. A lista nem tér ki a népi

5 A jelen jegyzékben szereplő, jelentőség szerint rangsorolt helyszínek (egy településen belül néha több helyszín is található) áttekintéséhez, földrajzi beazonosításához, állapotfelméréséhez lásd az áttekintő térképet (1. ábra). A tanulmányban és a képaláírásokban megnevezett helyszínekhez rendelt számok a térképen körökben jelennek meg. A körök nagysága jelzi a helyszínek műemléki jelentőségét (a tanulmányban szereplő három fontossági kategória szerint), illetve a szaggatott körök romos vagy pusztuló örökséget jeleznek (a tanulmányban dőlt betűvel szedett helyszínek ugyanazt jelzik) [szerk. megj.].

6 *Uo.*, és MILEA, Andrea: Parcul castelului Wass-Bánffy din Gilău, județul Cluj. *Transsylvania Nostra*, 2014. 3. sz. 2–13.

■ **2. ábra:** „Ó.Fenes [Magyarfenes] község I.ső Belsőség”, 1869. A Jósika-kastély [3] részlete, malma és kerítőfala © OSZK Térképtár TK 452/1, részlet

■ **Figure 2.** „Ó.Fenes község I.ső Belsőség” [Vlaha, 1st infield], 1869. Detail of the Jósika Manor House [3], its mill and stone wall © OSZK Térképtár TK 452/1, detail

temetőkre, parasztkertekre és malmokra – noha azoknak is lehetnek dísznövényei –, hanem csak az egyedi, szándékos és tudatos táji, kertművészeti, fateremtési beavatkozásokat vizsgálja.

Jelentős tájtörténeti emlékek, kiterjedt nagy kertek gazdag növényállománnyal

■ – **Tordaszentlászló, Jósika–Mikes–Szécheny-kastélykert [4].** A gyalui park mellett jelenleg ez a kert tekinthető a legértékesebbnek, mert a telkével együtt megőrződött az 1870 körül épült Tudor-stílusú homlokzat, fogadóház, valamint fasora és növénykompozícióinak nagy része.⁷ 1921-ben államosították, és azóta TBC-kórház működik benne, ami a bejárást megnehezíti, ugyanakkor betegek hozzájárul(hatná)nak fenntartásához. Sürgető dendrológiai felmérése után „gyógyító kertté” lenne fejleszhető.

– **Zsobok, Szepessy-kert [5].** A vasút kiépülése után (1875) a helyi lelkes keltette fel az érdeklődést a környék alabástromrétegei iránt, amelyre a szabadkőműves SZPESSY Lajos prosperáló márványesztergáló üzemet alapított. Termékei világiállításokra is eljutottak. Egyszerű villájához a domboldalra húzódó komoly dendrológiai értékekkel rendelkező kert társul. A szocializmus idején sajnos sok értékes fát vágtak ki közcélból (pl. futballkapu), de az örökzöldek messze jelzik a kert karakterét. Sok részletet ismerünk e dendrológiai csodáról: „Zsobok harmadik ékessége a pompás park [...]. A thuják minden akklimatizálható faja, weigelák, spiréák, tamarix, libocédrus, egy-egy ritka gyümölcsfaj, pompás virág-parthiek, különböző fenyőnemek stb. – nagyrészt ezek alkotják a fölötté gazdag műkertet. A kövezett s porondozott utak mellett bokornövények tömött sorfala, itt egy sűrű fenyőberek, amott egy sziklacsoportozat, platánok, szomorúfüzek, néhány hatalmas diófa alatt kényelmes nyughely. A park

7 BALOGH Ernő fényképei az 1930-as évekből elérhetőek a Magyar Digitális Képeknyvtár honlapján. Forrás: www.kepkonyvtar.hu [2015. február].

map drafts, and an exciting archival material. In the future, this may be followed by more a thorough study of certain sites, with thorough archival and family history researches, respectively with a professional field survey with the involvement of archaeologists. Hereby we invite all inquiring minds to join this work.

Inventory of garden design and historical landscape values⁵

■ The **Wass-Bánffy-Barcsay Castle at Gilău [1]**, the **Csáky Manor House at Almaşu [2]**, and the demolished **Jósika Manor House at Vlaha [3]** are among the most valuable manor house garden ensembles of Călata Region, which have already been in the focus of deeper studies.⁶ Concerning the latter we would just like to add, that during our field walks we found the mill next to the former manor house, several old fruit trees, the trench of the manor house's stone remains, and the estate's bordering stonewall on the other side of the road.

In the following, we will list the sites that have survived, as well as those that are on the verge of disappearing, ranked in three categories according to their significance. The list does not include rural cemeteries, peasant gardens or mills, although these could also contain ornamental plants; instead it analyses unique, wilful and conscious landscaping, gardening or afforestation interventions.

Outstanding landscape historical assets and extensive gardens of high dendrological interest

■ – **Săvădisla, Jósika-Mikes-Szécheny Manor House Park [4].** Next to the one in Gilău, this garden is considered the most valuable one, as in addition to the estate, the manor house's neo-Gothic elevation (built around 1870), the entrance pavilion, respectively the avenue and most of the plant compositions have also been preserved.⁷ It was nationalised in 1921, having been used ever since as a tuberculosis hospital, which encumbers its accessibility; at the same time, its patients (may) contribute to its maintenance. Following an urgent dendrological survey, the park could be developed for healing purposes.

– **Jebucu, Szepessy Garden [5].** After the construction of the railway (1875), the local priest raised the attention to the region's

5 For an overview of the sites (some settlements may have several sites) mentioned in the present inventory and ranked according to their significance, as well as for their geographic location, and for a review of their state of preservation, see the overview map (Figure 1). The numbers allocated to the sites that are named in the study and the captions, are present on the map inscribed circles. The size of the circles indicates their heritage value (based on the three categories of significance present in the study), respectively the broken circles indicate sites that are in ruin or at risk (in the study this is indicated with site names in italics).

6 Attila FEKETE, *op.cit.*, and Andrea MILEA, “Wass-Bánffy Castle Park in Gilău, Cluj County,” *Transsylvania Nostra* 3 (2014): 2-13.

7 Photos by Ernő BALOGH taken in the 1930s can be found on the site of the Hungarian Digital Image Library, www.kepkonyvtar.hu (accessed February 2015).

alabaster layers, where freemason Lajos SZEPESY established a prosperous marble lathing factory. Its products were even present at world fairs. A garden stretching up the hillside, with precious dendrological features, completed his simple villa. Unfortunately, during the socialist period many valuable trees were cut down for communal purposes (e.g. football gate), but the evergreens mark the garden's character already from a distance. We know many details about this dendrological marvel: "The third attraction of Jebucu is the wonderful park. [...] All acclimatised types of thuja, weigela, spiraea, tamarisk, a libocedrus, some rare fruit trees and splendid flower parterres, and various pines compose the rich garden. Gravelled pathways bordered by low shrubberies, a dense pine grove here, a rock garden there, planes, weeping willows, and a comfortable seat under a few old walnuts. On the upper part of the park, two wide terraces fenced by root-bounds, high gooseberry and red currant trees. On the lower terrace, a pretty glorielte, respectively the garden's largest flower parterre. [...] This brilliant garden is a true splendour throughout the region."⁸

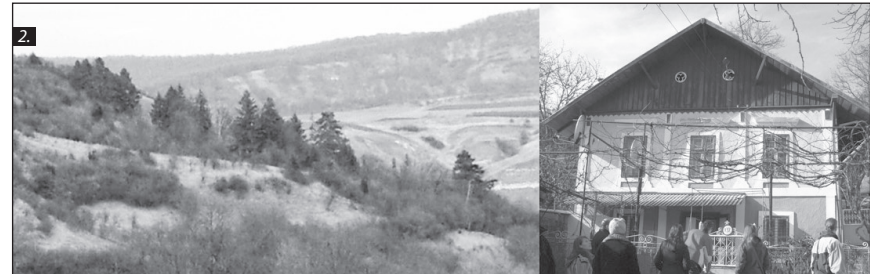
– **Huedin, Barcsay Garden [6].** The villa with a timber porch (today a special school) on the presently reduced plot is a significant garden design asset, although the raised lawn panels, documented in postcards, were replaced with asphalt on both sides of the villa. "In just a few years, Domokos BARCSAY created a large park rich in trees, on a plot that

8 Vilmos HEGYESY, "Csöndességben. Falusi levél," in: *Kalotaszeg – Magyar írók írásai Kalotaszegről, a kalotaszegi emberről*, ed. Péter SAS (Budapest: Noran, 2007), 161.

■ **3. kép:** A bánffyhungyadi Barcsay-kastélykert [6] az 1895-ös hadgyakorlat idején © Vasárnapi Ujság, 42. évf. 1895

■ **Photo 3.** The Barcsay Manor House [6] Garden in Huedin, during the 1895 military exercises © Vasárnapi Ujság 38, 1895

■ **1. kép:** A tordaszentlászlói kastély-kórház [4] dekoratív részleteitől megfosztott bejárati fogadóépülete 1930-ban és 2012-ben © BALOGH Ernő, Magyar Digitális Képtár 19259; fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **2. kép:** SZEPESY Lajos villája [5] és dendrológiai kertje a domboldalon, Zsobok © EPLÉNYI Anna
■ **Photo 1.** The entrance pavilion of the Sävädísla manor house [4] turned into hospital, after losing its decorative elements in 1930 and in 2012 © Ernő BALOGH, Magyar Digitális Képtár 19259; Photo © Anna EPLÉNYI

■ **Photo 2.** The Villa of Lajos SZEPESY [5] and its dendrologic park on the hillside in Jebucu © Anna EPLÉNYI

felső részén két széles terasz, fagyökérből készült terjedelmes, korlátokkal, melyeket magastörzsű pöszméte s ribiszkefák szegélyeznek, valóságos fák. Az alsó teraszon csinos glorielte, mely alatt a park legnagyobb virág-partiere terült el. [...] Ez a pompás kert igazi dísz messzi vidéknek."⁸

– **Bánffyhungyad, Barcsay-kert [6].** Jelentős kertművészeti emlék a mára megcsönkített telken álló fatornácos nagy villa (ma speciális iskola), amelynek mindkét oldalán aszfalt váltotta fel a képeslapok megemelt szőnyegágyait. „BARCSAY Domokos alig néhány esztendő alatt fákban is dúsgazdag, nagy terjedelmű parkot varázsolt olyan területre, mely jóformán pusztá volt. Gazdag fenyőberkek, ritka szép virággruppok, díszfák sűrű csoportjai – színteli, megragadó képen váltakoznak benne. A széles sétányokat majd mindenütt bokornövények tömött sorfala szegélyezi. A legszebb és legizlésebb parkok közé tartozik, minőket nálunk csak látni lehet. Kiváló műérzékkel van tervezve és igazi passzióval ápolva.”⁹ Az 1895-ös hadgyakorlat idején Ferenc József császár látogatást tett BARCSAYnál, amiről gazdag képriport készült,¹⁰ ezen kerti fasor, kertitörpék, kővázák és fából épült kis kerti pihenő látszik. A szomszédos telekkel együtt faállománya zömmel gesztenye, hárs, kóris.

– **Zentelke, Bánffy-udvarház [7].** Már csak a telek és a gazdatiszti ház áll a szép kilátású, dombtetőn lévő zömök udvarházból, amelyet a 20-as években bontottak el. Az 1715-ös összeírása malmot, halastót említ, valamint tormás-, töröküzás kertet, a csűröskert mellett vadaskertet és gyümölcsös-kertet benne bolthajtásos pincével.¹¹ A Kalota-patak fele ma is látni egy (újrajotort) tavat. A régi Visky-kúria kertjében áll a hatalmas Ady-hárs, amely alatt a *Kalota partján* című vers született.

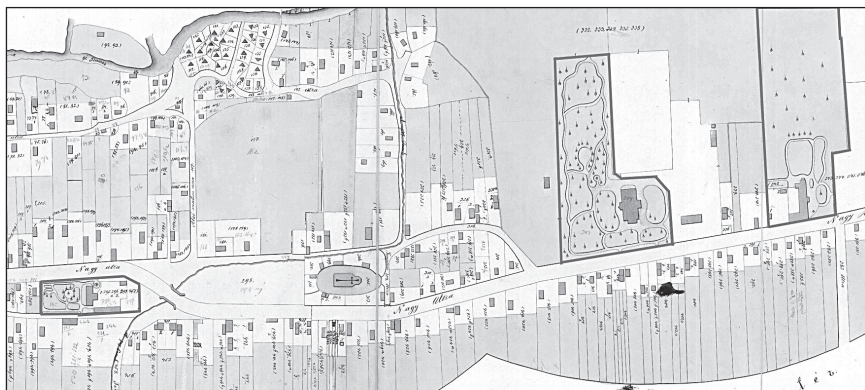
– **Szászfenes, Mikes-kastély [8].** Az egykor tágas kertben álló timpanonos klasszicizáló kastélynak és kis udvarháznak, melyeket a kataszteri fel-

8 HEGYESY Vilmos: Csöndességben. Falusi levél. Idézi SAS Péter (szerk.): *Kalotaszeg – Magyar írók írásai Kalotaszegről, a kalotaszegi emberről*. Budapest, 2007, Noran. 161.

9 Uő.: Utazás „külföldön”. Második falusi levél. In *uo.* 429–430.

10 Képriport. *Vasárnapi Ujság*, 42. évf. 1895. szeptember 22. 38. sz. 618–627.

11 B. NAGY Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973, Kriterion. 281.

■ **3. ábra:** Mára azonosíthatatlan kertek [8] Szászfenesen. Forrás: Szász-Fenes község 1. vázlat: általános térrajz, 1869 © OSZK Térképtár TK 442/1, részlet

■ **Figure 3.** Unidentifiable gardens [8] in Florești. Source: Szász-Fenes község 1. vázlat: általános térrajz [Florești, 1st draft: general layout], 1869 © OSZK Térképtár TK 442/1, detail

mérés még részletesen jelöl, mára már a telke se beazonosítható.¹² Több kisebb fenesi udvarházzal együtt a földreform után bontották le.

Közepes jelentőségű tájértékek, kertművészeti emlékek, kisebb udvarházak

■ – Magyarókerke, Telegdy-kert [9]. 1937-ben vásárolta meg az egyház-község a 6 holdas kertet a kúriával T. Károly özvegyétől, Ilonától. A megőrzött szélkakas tanúskodik, hogy a lakóház 1743-ban épült. A mostani a régi alapjaira épült, de a kertben is falmaradványokat látni. A kertet a

¹² Szász-Fenes község 1. vázlat: általános térrajz, 1869. OSZK Térképtár TK 442/1, 2–3.

formerly was practically bare. Plenteous pine groves, beautiful flower groups, and dense clumps of ornamental trees vary in colourful, fascinating scenarios. The wide walkways are bordered by short, compact shrubbery. It belongs among the most beautiful and tasteful parks that one can see. It is designed with perfect artistry and maintained with true passion.⁹ During the military exercise of 1895, Emperor Franz Joseph visited the family, which was documented in a rich photo report,¹⁰ where we can see avenues, garden gnomes, stone vases, and a timber pavilion. Its tree stock, together with the neighbouring plot, consists mostly of horse chestnuts, lime trees, and ashes.

– Zam (today part of Sâncraiu), Bánffy Mansion [7]. Only the plot and the house of the estate manager survive from the building ensemble that stood on the hilltop with an amazing view, and which was demolished in the 1920s. An inventory from 1715 mentions a mill, fishpond, horseradish and corn gardens, as well as a game preserve and an orchard with a vaulted cellar next to the rick-yard.¹¹ Towards the Călata Stream, one may still see a (re-excavated) lake. A great lime tree stands in the old Visky Mansion's

⁹ Idem, "Utazás 'külföldön'. Második falusi levél," *ibidem*, 161.

¹⁰ Photo report in *Vasárnapi Ujság* 38 (1895), 618-627.

¹¹ Margit B. NAGY, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták* (Bucharest: Kriterion, 1973), 281.

■ **4. kép:** Az elpusztult Telegdy-kúria [9] százéves gyümölcsöse és igényes díszkertje, Magyarókerke © EPLÉNYI Anna ■ **5. kép:** Az Újváry-villa [10] lucfenyvesében álló KENDEFFY Erzsébet-sírkő és kilátás a falura, Szucság © EPLÉNYI Anna ■ **6. kép:** Dr. GALLUS Viktor nyaralója [13] a Barcsay-kert déli kerítése mellett, most rendezetlen tűzép, Gyálu. Forrás: Üdvözlet Gyaluról: Gallus Viktor Urilaka 1910 körül © www.profla.hu; fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 4.** The fruit orchard and exigent ornamental garden of the disappeared Telegdy Manor House [9] in Alunișu © Anna EPLÉNYI ■ **Photo 5.** The tombstone of Erzsébet KENDEFFY in the spruce wood of the Újváry Villa [10] in Suceagu and the view from here © Anna EPLÉNYI ■ **Photo 6.** The summer lodge of Viktor GALLUS [13] in Gilău, now disordered a shop for firewood and building materials. Source: "Üdvözlet Gyaluról: Gallus Viktor Urilaka" [Greetings from Gilău: the noble home of Viktor GALLUS], around 1910 © www.profla.hu; Photo © Anna EPLÉNYI

garden, named after poet Endre ADY, under which he wrote the Hungarian poem entitled *Kalota partján*.

– *Florești, Mikes Manor House [8]*. Today, the plot itself of the former large garden, containing the Neoclassical manor house with a tympanum and a small mansion, marked with great detail on the cadastral map, is unidentifiable.¹² It was pulled down after the agrarian reform, together with other smaller mansions.

Significant landscape values, historical garden sites, and smaller mansions

■ – **Alunișu, Telegdy Garden [9]**. The church bought the garden of 6 arpents from Ilona, the widow of Károly T. in 1937. Based on the preserved weathercock, the old dwelling was built in 1743. The present house was built on the old one's foundations, but one may see wall ruins in the garden as well. The garden was established in the late 19th century, with a gardener that lived there with his family, grafting and tending for the varied, already 140 years old fruit trees (mainly apples, prunes, but also many cherries and walnuts). The village is located at the eastern foot of the Vlădeasa submountain region, thus it is protected from cold winds. The priest tends the garden and the estate with excellent taste, where one may see lime trees, a small pond, and trenches.¹³

– **Suceagu, mansions of the lesser nobility [10]**: The noble settlement varies from the other villages of Călata Region in sociological terms, which is reflected in its gardening heritage as well: there were several mansions and villas built here at the turn of the 20th century, the village serving as a holiday resort of Cluj-Napoca. One of the still existing and most significant ones is the Kendeffy-Koós-Ladea-Újvári Villa on the slope of the Bátor (or Fish-pond) Hill, the highest point of the village. The former fishpond embankment is visible in the garden, which might correspond with the place of *Lake dyke*,¹⁴ mentioned several times since 1731. The village monograph¹⁵ quotes Béla BERDE (1914): “Concerning the village’s cultural development, I should mention that the widow of Sámuel KENDEFFY, born Baroness Berta KEMÉNY, purchased the so-called the Walnut Grove about eight years ago, and built an elegant summer lodge there, thus beauty and culture have revived on the estate of the ancient SZUTSÁKI family’s manor house. Now the owner is her son-in-law, minister-counsellor Mr. Mihály KOÓS, who in a short time made astonishing efforts for the village’s sake”. The terraced orchard of the garden reaches up the hillside,

12 “Szász-Fenes község 1. vázlat: általános térrajz” [Florești, 1st draft: general layout], 1869. OSZK Térképtár [Map Archive of the National Széchényi Library] TK 442/1, 2-3.

13 According to Szilárd BERDE, the Calvinist priest of Alunișu.

14 Attila SZABÓ T. *Kalotaszeg helynevei* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942), 253.

15 Ildikó ANTALNÉ SZÉP and Mária BÁN, *Szucság hét évszázada* (Kolozsvár: Gloria, 2007), 59-60.

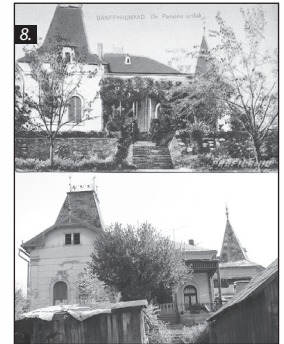
■ **7. kép:** A magyarnádasi Lészai-Filip kastély [14] elegáns örökzöld fenyőcsoportjával © EPLÉNYI Anna

■ **8. kép:** Dr. PERSINA Viktor (ügyvéd) villája [15] 1910 körül és a közelmúltban, Bánffyhunяд.

Képeslap © profila.hu L_4374409; fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 7.** The Lészai-Filip Manor House [14] with its elegant evergreen composition in Nădășelu © Anna EPLÉNYI

■ **Photo 8.** The Villa of (lawyer) Viktor PERSINA [15] in Huedin around 1910 and in the recent past. Postcard © profila.hu L_4374409; Photo © Anna EPLÉNYI

XIX. század végén telepítették, és egy kertész lakott itt a családjával, ő oltotta és gondozta a változatos, immáron 140 éves, tiszteletet parancsoló gyümölcsfákat (főként alma, szilva, de sok cseresznye és dió). A falu a Vigyázó előhegységének keleti lábán fekszik, így védett hideg szeleitől. A kertben nagy hársak, kis tó és sáncok is láthatóak. A lelkes kitűnő esztétikával kertészkedik és vezeti a birtokot.¹³

– **Szucság, kismemesi kúriák [10]**. A kismemesi lakosságú Szucság szociológiailag eltér Kalotaszeg többi településétől és ez kertművészeti emlékeiben is tükröződik: itt több kúria, századfordulón épült villa (volt) található. A falu Kolozsvár egyfajta nyaralójaként is szolgált. Mára legjelentősebb a Bátor-hegy (vagy Halastó-hegy) oldalában, a falu legmagasabb pontján található Kendeffy-Koós-Ladea-Újvári-villa. A kertben az egykori halastó töltése jól látható, amely megegyezhet az 1731 óta többször is említett *Tó gátt* (udvarhely)¹⁴ helyével. A falu monográfiája¹⁵ idézi BERDE Bélát (1914): „A község kultúr fejlődésénél meg kell említenem, hogy özv. KENDEFFY Sámuelné, báró KEMÉNY Berta az úgynevezett Diósberket mintegy nyolc évvel előtt megvásárolta és oda díszes nyaralót emeltetett, amellyel az ősi SZUTSÁKI-család kastélyának talaján újra felvirágozott a szépészet és kultúra. Ezt jelenleg KENDEFFYNÉ veje, dr. KOÓS Mihály miniszteri osztálytanácsos bírja, ki a község érdekében rövid idő alatt is bámulatos tevékenységet fejtett ki.” A kert teraszolt gyümölcsöse felnyúlik az oldalba, ahol hatalmas lucfenyves között találjuk KENDEFFY Erzsébet oszlopos sírkövét, amelyet a kollektívnek ellenálló, és akkor a birtokot megvásárló (!) id. ÚJVÁRI Samu bácsi személyesen mutatott meg. Bővebben foglalkozik a monográfia még egy XVII. századi Korniss-kúriával („tsűrőskerttel, veteményessel, napkeletről pedig az udvarházhoz tartozó füves kerttel; gyümölcsösselel”); a címeres íves kapus Fileki-féle udvarházzal; a 70-es években elbontott, barokk ízlésű SZARVADI János kúriájával¹⁶ és a mára felismerhetetlenségig átalakított SZARVADI Farkas egykori kúriájával, amelyet gesztenyefasor kötött össze apjával. A Veres- és Berde-féle századfordulós verandás villában ma a református és ortodox parókia található.

– **Farnas, Szentiványi-kastély [11]**. Az idősek otthona részben eltakarja a fenyves domboldalon felújított pincés egyszintes klasszicista kúriát, amelyen tábla mutatja: „Alapjában építették altorjai SZABÓ Farkas

13 BERDE Szilárd, magyarókeri református lelkész szíves közlése nyomán.

14 SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1942, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet. 253.

15 ANTALNÉ SZÉP Ildikó – BÁN Mária: *Szucság hét évszázada*. Kolozsvár, 2007, Gloria, 59–60.

16 KELEMEN Lajos: *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei*. Kolozsvár, 1943, k. n. 11.

■ **9. kép:** Id. és ifj. fogarasi LÉSZAI Ferenc kúriája [16] megmaradt kertjének fái, Magyargorbó. © EPLÉNYI Anna

■ **10. kép:** HERMANN Antal „ún. kastélya” [17] és az abból átalakított fásított gyermeküdülő, Jegenye © Erdély – Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat, I. évf. 1982.; fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 9.** The existing trees in the mansion garden of fogarasi Ferenc LÉSZAI Sr. and Jr. [16] in Gărbău © Anna EPLÉNYI

■ **Photo 10.** “The so-called Manor House” [17] of Antal HERMANN and the modified, afforested Summer Camp in Leghia © Erdély – Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat 1 (1982), 49; Photo © Anna EPLÉNYI

és vargyasi DANIEL Polixszéna 1842. Újból építették sepszi-szentiványi SZENTIVÁNYI Gyula és altorjai SZABÓ Polixszéna 1893”. A mezőgazdasági statisztikákból tudjuk, hogy hatalmas erdőterületei voltak (1300 katasztrális hold); az összefüggő sötét erdőség ma is láthatóan elkülöníti a jellemzően fátlan kalotaszegi tájkaraktertől. Gazdag leveltárának rendezésére 1943-ban került sor az Erdélyi Múzeum-Egyesület jóvoltából.¹⁷

– **Türe, Bánffy-kúria [12].** „1774. G.B.M” áll a roskadozó épület főbejárata feletti kőtáblán. A kb. 1 hektáros lejtős telek kiszolgáló épületeiben gondnokai lagnak.¹⁸ Kertjében két robusztus erdeifenyő és tuják. Ha a közeljövőben a kúria a falu tulajdonába kerül, átalakítható lesz közösségi célokra.

– **Gyalu, GALLUS Viktor nyaralója [13].** A Barcsay-kastélytól délre, a kerítőfal mellett alig felismerhető GALLUS Viktor földbirtokos timpanonos nyaralója, amely előtt szép virággruppok, szőnyegágyak látszanak a képeslapokon,¹⁹ ma kaotikus tűzép.

– **Magyarnádas, Lészai-Filip-kúria [14].** A szocializmus kori nyomasztó, mosott kavicsból rakott teraszok elvonják a figyelmet a kedves arányú manzárdtetős, portikuszos épületről, amelyet koros ezüstfenyők és tuják szimmetrikusan öveznek. Mögötte LÉSZAI Gyula és MATSKÁSI Karolina másfél éves korában elveszített gyermekének sírköve áll 1868-ból. A részben felparcellázott nagy kert szárazon rakott kerítőfala ép.

– **Bánffyhunyad, dr. Persina Viktor-lak [15].** Az E60-as főút mellé épített tömbházak takarásában ma is áll a roskadozó századvégi villa. Az ott lakó hölgy említette, hogy az egykori szolgabíró házában 4 lakást alakítottak ki. Kedves és igényes kovácsoltvas, faragott részletei még láthatóak, felújítása nem lenne lehetetlen, de az aktuális látványtere miatt ez szinte elképzelhetetlen.

17 SZABÓ T. Attila (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve a 1943. évre* Kolozsvár, 1944, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 28.

18 Türe: I. Belsőség 1. vázlat, általános térrajz, 1869. OSZK Térképtár TK 454.

19 OSZK Kisnyomtatványtár, Klap. 45e, Gyalu/1-2. Üdvözlét Gyaluról: GALLUS Viktor Urilaka kb. 1910, és Gyalu: GALLUS Viktor-kastély kb. 1940.

where in a great spruce wood we find the columned tomb of Erzsébet KENDEFFY, shown to us by Samu ÚJVÁRI Sr., who, opposing the collectivisation, bought the estate at that time (!). The monograph also talks in detail about a 17th century Korniss Mansion (“with a rick-yard, vegetable garden, a herb garden attached to the mansion from the East, and a fruit orchard”); the Fileky Mansion with an arched gate and a coat of arms, the Baroque Mansion of János SZARVADI demolished in the 1970s,¹⁶ and the completely rebuilt mansion of his son, Farkas SZARVADI, which was connected to his father’s house by an avenue. At present, the Veres and Berde Villas from the turn of the 20th century serve as Calvinist and Orthodox parishes.

– **Sfăraș, Szentiványi Manor House [11].** The retirement home partially masks the renovated Neoclassical, one-storey mansion on the hillside covered by a pinewood, where a plaque reads: “Built from the foundations by Farkas SZABÓ from Turia de Jos and Polixszéna DANIEL from Vărgheiș 1842. Rebuilt by Gyula SZENTIVÁNYI from Sepszi-szentivány and Polixszéna SZABÓ from Turia de Jos 1893”. From agricultural statistics, we know that they also owned an enormous forest (of 1300 morgen); the contiguous dark forest still distinguishes this area from the typical treeless Călata Region landscape. Its rich archive was organized in 1943 by the Transylvanian Museum Society.¹⁷

16 Lajos KELEMEN, *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei* (Kolozsvár: s. n., 1943), 11.

17 Attila SZABÓ T., ed., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve a 1943. évre* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944), 28.

– **Turea, Bánffy Mansion [12].** “1774. G.B.M” stands on a stone slab above the main entrance of the ruinous building. The sub-servient buildings on the one hectare large sloping garden were occupied by its caretakers.¹⁸ Two huge black pines and a thuja can be found in its garden. If the village could acquire the estate, it could be perfectly used for community purposes in the future.

– **Giläu, The Summer Lodge of Viktor GALLUS [13].** Located by the southern bordering wall of the Barcsay Castle, the house with a tympanum of landowner Viktor GALLUS can hardly be recognised. According to old postcards,¹⁹ there were beautiful flowerbeds and lawn panels in front of the house; today it is a chaotic shop for firewood and building materials.

– **Nädäselu, Lészai-Filip Mansion [14].** The two oppressive terraces, built of washed gravel in the socialist era, draw the attention from the proportionate, mansard-roofed building with a portico, which is embraced symmetrically by silver pines and thujas. Behind it stands the tombstone of the one and a half years old baby of Gyula LÉSZAI and Karolina MATSKÁSI, who passed away in 1868. The enclosing dry masonry wall of the partially parcelled large garden is in a good state.

– **Huedin, Villa of Mr. Viktor PERSINA [15].** The dilapidated villa from the turn of the 20th century still stands behind the panel houses built by the E60 road. According to a resident, the house of the former county magistrate

– **Magyargorbó, Lészai-kúria [16].** Id. és ifj. fogarasi LÉSZAI Ferenc 940 katasztrális hold területen gazdálkodott és a környék mezőgazdasági továbbképzését lelkesen szervezte a két világháború között is.²⁰ KELEMEN még látta gyümölcsösét és fenyves környezetét,²¹ de XVIII. század eleji épülete, „kemény cserfa és virágokra kimetszett, veres és fehér festékekkel megszínlelt oszlopokon álló kapuzattal”²² már rég a múlté. Visszaigényelt domboldali kertjükben ma már csak néhány hatalmas hárs és tölgy látható.

– **Jegenye, „az ún. kastély” [17].** Ez a megnevezés áll az *Erdély* című lap különleges illusztrációja mellett. A lapszerkesztő és néprajzkutató HERMANN Antal 1890-ben vette bérbe a fürdőbirtokot 20 évre, ezért is kerülhetett be a rajza a lapba. „Volt egy jól ellátott vendéglője, a fürdőhöz tartozik (de éveken át elhanyagolt) gazdaság, a községben majorház nagy veteményessel, malom, és igen szép nagytermetű bükkös közvetlenül a fürdő körül.”²³ Hernádi HANDMANN Adolf rajza helyismeretet tükröz: barázdás domboldalán, teraszolt cserjés díszkerten ül a kétszintes, fatornácós főépület. A völgyben két kisebb kertés épület látszik, az innenső dombon egy negyedek, nagyobb ház. A főépület romos alapjain 1966-ban hasonló fekvésű gyermektábor épült. A völgy növényállománya később vegyes fenyves telepítéssel gazdagodott, a kettős gesztenyefasor nyugati oldalát pár éve vágták ki. A Cabana étterem kaotikus fejlesztése komoly károkat okozott a tájképben. Növényállományát célszerű lenne felmérni.

– **Szentmihálytelke, „Bondi báró (?) kastélya” [18].** Helyszínelésem során kétszintes, félig beszakadt épületet találtam idős gyümölcsfák és néhány agg feketefenyő közt. Egykori cselédlányától származó archív képen a bizonytalan nevű magyar báró látható a virágdíszes teraszon; illetve utalt a halastóra délkelet felé. Gazdacímtárak²⁴ alapján TELEKI László

18 “Türe: I. Belsőség 1. vázlat, általános térrajz” [Turea: infield 1, 1st draft, general layout], 1869. OSZK Térképtár TK 454.

19 OSZK, Kisnyomtatványtár, Klap. 45e, Gyalu/1-2. Üdvözlét Gyaluról: GALLUS Viktor Urilaka (Greetings from Giläu: the noble home of Viktor GALLUS), around 1910, and Gyalu: GALLUS Viktor kastélya (Giläu: the manor house of Viktor GALLUS), around 1940.

20 KALLÓ Ferenc inaktelki adatközlőm mesélte, hogy rendszeresen járt vizsgáztatni a falvakba.

21 KELEMEN Lajos: Kalotaszeg történelmi és műemlékei. *Kolozsvári Szemle*, III. évf. 1944. 2. sz. 103.

22 KABAI Béla: Kalotaszegi műemlékek kis adattára. *Korunk*, XXXII. évf. 1973. 11. sz. 90.

23 Jegenyefürdő. *Erdély – Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat*, I. évf. 1892. 2. sz. 48–51.

24 Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivata (szerk.): *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. II. köt. *Gazdacímtár*. Budapest, 1897, Pesti Könyvnyomda-Részvénny-Társaság. RUBINEK Gyula (szerk.): *Magyarországi Gazdacímtár. Magyarország, Horváth- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Budapest, 1911, Pátria.

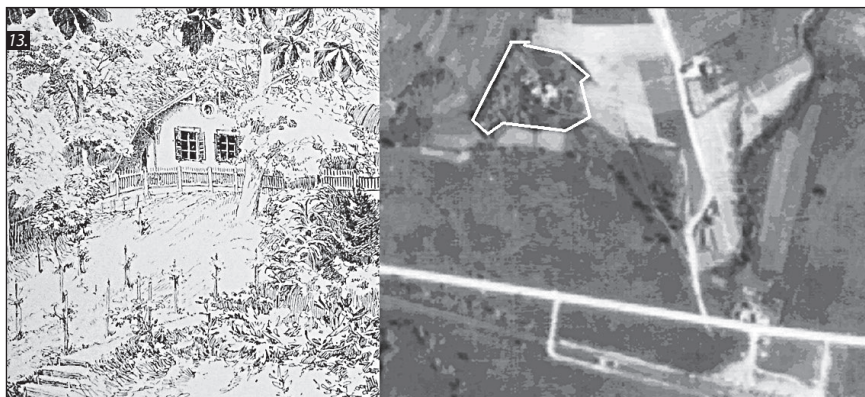

■ **11. kép:** „Bondi báró” kastélya [18] Szentmihálytelkén, egy adatközlőtől származó 1940 körül készült archív fényképen és 2011-ben © EPLÉNYI Anna

■ **12. kép:** Ismeretlen kis kúria [24] Egeresen a vasút mellett, későbbi kollektívközpont © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 11.** The manor house of Baron BONDY [18] in Mihăiești with an archival image from the 1940s provided by the interviewee and taken in 2011 © Anna EPLÉNYI

■ **Photo 12.** Unidentified little mansion [24] by the railway in Aghireșu, later collective farming centre © Anna EPLÉNYI

■ **13. kép:** Malomszegi kitérő: „Remete-lak” [26], egykori Bánffy-vadászház © GYARMATHY Zsigáné: Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából, 1896; légifotó © Hadtörténeti Múzeum Térképtár: 661589, 1941. május 24. ■ **14. kép:** A Gyerőffy–Bíró-féle telek [27] bejárati kapuja és a kertben álló egyik malom 2011-ben, Magyarkiskapus © EPLÉNYI Anna
■ **Photo 13.** Brăişoru crossing: „Hermitage,” [26] the former Bánffy Hunting Lodge © Zsigáné GYARMATHY, Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából, 1896; bird eye’s view © Hadtörténeti Múzeum Térképtár: 661589, May 24, 1941 ■ **Photo 14.** The gate of the Gyerőffy–Bíró estate [27] in Căpuşu Mic and the one of the mills in the garden © Anna EPLÉNYI

Gyula és SZEREDAY Aladárné voltak birtokosok a faluban. Sürgető lenne riport készítése és a gazdag fényképanyag dokumentálása.²⁵

– **Sztána, üdülőtelep [19].** Az elhíresült „sztánai töltés és bevágás” műszaki tájrendezése, a pazar kilátás, a Riszeg-oldal erdeje, csendje és KÓS tájgazdálkodásának komplexitása hozta létre az 1910 óta kiépülő telepet közel 30 villájával, kiskertjeivel (Varjúvár, Varjútanya, SZENTIMREI Jenő háza, Kiss Móra-villa stb.)²⁶ A XX. század tájtörténeti rétegei látható relik-tumként rakódtak itt egymásra.

Kisebb jelentőségű kertművészeti emlékek, pusztásodott, illetve XX. századi tájtörténeti értékek

■ – **Magyarvalkó, Valkai-udvarház [20].** 1732-ben VALKAI Miklós halálával a család örökösök nélkül maradt. „A szép udvarház haszonbér-lő kezekbe kerülve elpusztult, majd a báró JOSIKA családnak dotálván, az udvarház volt helyéről elszállítatott s helye szántóvá alakítatott, [...]”

25 Hibás helymegjelöléssel (nem Sânpaul!), de riport olvasható románul: Transilvania prinsă între două oglinzi. Castelul misterios de la Sânpaul. *Citynews*, 2012. augusztus 27. Forrás: <http://citynews.ro/eveniment/foto-transilvania-prinsa-intre-doua-oglinzi-castelul-misterios-de-la-sanpaul-218161>, [2015. január].

26 dr. KÓS Károly: A Sztánai üdülőtelep 1–2–3. *Művelődés*, 2012. 5–6 sz., illetve a Sztánai Műhely tanulmányai és a Sztánai Füzetek számai részletesen foglalkoznak emlékeivel.

was split up into four flats. It still preserves its graceful and exigent wrought iron and carved details, its conservation would be possible in the future, but unfortunately, at the moment it does not have adequate surroundings.

– **Gărbău, Lészai Mansion [16].** Sr. and Jr. Ferenc LÉSZAI of Fogaras tended their estate of 940 morgen, and were enthusiastic in organising the agricultural education of the region even in the interwar period.²⁰ KELEMEN himself saw the orchard and the surrounding pinewood,²¹ but the columned portico of Austrian oak, decorated with flower carvings and painted in white and blue,²² of the building from the early 18th century has already perished. Only a few large lime and oak trees are left in their reclaimed hillside garden.

– **Leghia, “the so-called Manor House” [17].** This title accompanies the building’s illustration in the *Erdély* magazine. Ethnographer and magazine editor Antal HERMANN rented the bath estate in 1890 for 20 years, thus his drawing could be published. “The bath had a well-equipped restaurant, a farmstead (abandoned for years), a manor in the village with a large vegetable garden, a mill, and a large beech-wood directly around the bath.”²³ The drawing of Adolf HANDMANN of Hernád suggests indigenous local knowledge: the two-storey main building with a timber porch is located on the terraced ornamental garden, on a hillside with lynchets. Two smaller buildings with gardens are visible in the valley, and on a closer hill a fourth, larger one. A Summer Camp was built on the main building’s ruins in 1966. The vegetation of the valley was later enriched with mixed pines, but unfortunately, the western side of the horse chestnut avenue was cut down some years ago. The chaotic development of the Cabana Restaurant caused serious damage in the landscape. It would be expedient to survey its vegetation.

– **Mihăeşti, Manor House of Baron BONDI (?) [18].** During our field walks, we found a two-storey, half-demolished building among old fruit trees and ancient black pines. On an archival image from a former maidservant, an unidentifiable baron can be seen on the flower-decorated balcony, respectively she also alluded to a fishpond towards Southeast. According to farming statistics²⁴, László Gyula TELEKI and Mrs. SZEREDAY were the village landowners. A detailed report and photo documentation would be urgent.²⁵

20 Ferenc KALLÓ from Inucu told how LÉSZAI went in the villages to lead the exams.

21 Lajos KELEMEN: Kalotaszeg történelmi és műemlékei in: *Kalotaszeg Szemle* (2) 1944, p. 103.

22 Béla KABAL, “Kalotaszegi műemlékek kis adattára.” *Korunk* (11) 1973, 90.

23 “Jegenyefürdő.” *ERDÉLY – Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat* (2) 1982, 48-51.

24 Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, ed., *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája – Gazdacímár* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1897) and Gyula RUBINEK, ed., *Magyarországi Gazdacímár* (Budapest, Pátria, 1911).

25 A detailed article with wrong village-name (!) was published about it. “Transilvania prinsă între două oglinzi. Castelul misterios de la Sânpaul.” *Citynews*, August 27, 2012, <http://citynews.ro/eveniment/foto-transilvania-prinsa-intre-doua-oglinzi-castelul-misterios-de-la-sanpaul-218161> (accessed January 2015).

– **Stana, recreation area [19].** The settlement with its approximately 30 villas and small gardens (“Varjú Castle,” “Varjú Den,” the house of Jenő SZENTIMREI, the Móra Kiss Villa, etc.) that have been constructed since 1910, owes its existence to the landscape engineering solutions for the railway construction, its amazing prospect, the forest and stillness of the Riszeg Slope, and the complexity of Károly KÓS’s landscape management.²⁶ The landscape historical layers of the 20th century have settled here in a recognizable way.

Less significant historical garden sites, deserted, respectively 20th century historical landscape values

■ – **Văleni, Valkai Mansion [20].** After the death of Miklós VALKAI in 1732, the family remained without heirs. “The beautiful mansion perished while being rented, after which the Baron JOSIKA family, who received the estate, carried away the building materials, turning it into a plough-land, [...] now (1864) it belongs to Ferenc KILYÉN”²⁷. The novelist Zoltán JÉKELYI was the last to portray the plot, while spending here his summer holidays in the 1930s: “The school was built with the stones of the old Havadfőy (Valkai) Manor House during the end of the last century, the huge lime trees on its yard are preserved from a period when the mansion was at its heydays. [...] Lilies have overgrown the flowerbeds that still preserve their shapes, and dock, all kinds of weed, datura, and orache has overgrown the ruins’ area. Only the double tree belt of the avenue was left intact, seemingly in eternal constancy, marking the road where the coaches used to come and go.”²⁸ Some cellar ruins and a few lime trees are still visible on the church property; its landscape archaeological survey is urgent.

– **Mănăstireni, mansions [21].** In the lack of archaeological researches, the identification of the disappeared mansions belonging to the former families of Călata Region is only possible based on field-names: “1754: at the place called Palace, 1759: the hills of Radó, where the signs of the Radó Mansion can be seen – there is a cleared place of a former mansion outside the village, towards East, 1864: the Radó Manor House on a hilltop named Aradó, its stonewall remains are still visible.”²⁹

– **Bicălatu, mansions [22].** The angular terrain covering the ruins of the Renaissance Vitéz Mansion, respectively its well, are visible in the Bangé Garden:³⁰ “the Csüget, a hilltop where the old manorial barn of the VITÉZ family stood, has two long ditches with little creeks.”³¹

26 Károly KÓS, dr., “A Sztánai üdülőtelep 1-2-3,” *Művelődés* 5-7 (2012), and the “Sztánai Füzetek” series.

27 Attila SZABÓ T., *Kalotaszeg helynevei* (Kolozsvar: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942), 115.

28 Zoltán JÉKELY, *Medárdus* (Budapest: Franklin, 1938), chapter 11, “A Havadfői tanító.”

29 Attila SZABÓ T., *op. cit.*, 75-90.

30 SEBESTYÉN Kálmán, *Magyarbikal története*, (Magyarbikal: Magyarbikali Református Egyházközség, 1996), 10.

31 Attila SZABÓ T., *op. cit.*, 72.

most (1864) KILYÉN Ferenc Úr Birtoka.”²⁷ A 30-as években itt nyaraló JÉKELY ad utolsóként leírást a telekről: „Az iskolaépületet a régi Havadfőy (Valkai)-kastély köveiből emelték a múlt század végén, s udvarán óriási hársfák voltak még abból az időből, amikor az udvarház virágjában állott. [...] Elvadult liliumok nyíltak a még formáiban meglevő régi ágyásból s lósóska, mindenféle búrján, maszlag, laboda vad tenyészete vetette fel a romok környékét. Csak a fák kettős sora maradt meg épségben, örökösnek tetsző változatlanóságban, hogy jelezze az utat, amelyen valaha hintók jöttek-mentek.”²⁸ A birtokon még ma is látszanak a pinceromok és néhány hársfa; a helyszíni terepreghészet sürgető lenne.

– **Magyargyerőmonostor, udvarházak [21].** Az egykori kalotaszegi nemzetségek elpusztult udvarházainak beazonosításához, régészeti kutatások hiányában, csak a dűlőnevekre támaszkodhatunk: „1754: az Palota nevű helyben, 1759: az Radó dombjat is ahol a régi Radó Udvarháznak jele látatik – Pusztá udvarház hely vagyon a Falun kívül Napkelet felől; 1864: a Radó kastély egy magaslaton, melyet Aradónak neveznek, kőfalmaradványai ma is kivehetőek.”²⁹

– **Magyarbikal, udvarházak [22].** A reneszánsz Vitéz-udvarház romjait fedő négyzetes domborzat és annak kútja a mai Bangé kertben látható;³⁰ „a Csüget, melynek tetején hajdanán a VITÉZ család majorsági csüre létezett, két hosszan lenyúló árok csergedező patakocskával.”³¹

– **Papfalva, udvarház [23].** A festői domboldalon fekvő széles épületet „Isten segedelmével építette kedves férjének, főstrázsamester MATSKÁSI Pálnak holta után, özvegye báró BORNEMISZA Anna 1802”³² áll a padlásoson talált kőablán. 1903-ban MACSKÁSY (!) Ferenc még közel 1100 katasztrális hold erdő birtokosa. Jelenleg magántulajdon egyhektáros kerttel.

– **Egeres, Bocskai-kastély és kisbirtokosok kertjei [24].** A mára porladozó reneszánsz kastély 1699-es, GYULAFFIak birtoklásának idejéből való összeírása „jó darab kertet, veteménynek való kertet, cserefa támaszokkal megtámogatott kis sátoros-kertet, jégvermet”³³ említ. A ház környékét gaz veti fel, tájolása azonban kitűnő volt: a Nádas-patak legfelső öblös, védett völgykatlanában, a régi váradi postaút mellett, ahol egykor római villa is állt, a középkorban duzzasztott nádas-halastóval. Egeres keleti végében tornyos, körülbelül századvégi épületegyüttes áll a vasút mellett, ame-

27 SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvar, 1942, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet. 115.

28 JÉKELY Zoltán: *Medárdus*. Budapest, 1938, Franklin. XI. *A Havadfői tanító* című fejezet.

29 SZABÓ T. Attila: *i. m.* 75-90.

30 SEBESTYÉN Kálmán: *Magyarbikal története*. Magyarbikal, 1996, Magyarbikali Református Egyházközség. 10.

31 SZABÓ T. Attila: *i. m.* 72.

32 www.welcometoromania.ro

33 B. NAGY Margit: *i. m.* 279.

■ **15. kép:** A gipszgár [29] századfordulós vezetőségi épülete fás kertben Egeres-gyártelepen (légifotót lásd fent); fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 15.** The building of the gypsum factory’s [29] directorate in a wooded garden in Aghireșu-Fabrici (for the bird eye’s view photo see above) Photo © Anna EPLÉNYI

■ **16. kép:** Az eltűnt Urmánczy-kastély [31] és a Vasvári- emlékkápolna a mai Bélesi víztározó helyén, 1930 © BALOGH Ernő, Magyar Digitális Képkönyvtár 19497

■ **Photo 16.** The disappeared Urmánczy Manor House [31] and the Vasvári Chapel in the Belis reservoir, 1930 © Ernő BALOGH, Magyar Digitális Képkönyvtár 19497

lyet a kollektív amortizált. Adatközlők egy pópát(?) említenek, de az lehet „SZARKA György pap, akinek 1900 elején 28 katasztrális hold szántót és malmot ad el MACSKÁSY Pál.”³⁴ SZABÓ T. A. a központba egy „Macskási-kastéjt és egy Nemesudvar” jelöl, külterületen pedig „Vila kertjét és Majorkertet a halastóval,”³⁵ ami a déli dombtetőn átalakítva ma is áll.

– **Sztána, Kék Iringó kúria [25].** A megújult műemlékek szép példája az egykor homoródalmási GOTHÁRD Zsigmond földbirtokos udvarháza (900 katasztrális hold, 1826–1893, sírja a sztánai temetőben), akinek halála után kézen-közön román ortodox parókia lett a faluszél nagy telkén álló épületből; gyümölcsöse, kerítőfala eredeti.

– **Malomszegi kitérő, Bánffy-vadászház [26].** Kalotaszeg nyugati kapujában állt a térképeken „Vadászháznak”, ill. „Remetének” jelzett kis épület, amely 1943-ban még áll a légifotón. GYARMATHYNÉ anekdotikus novellája, az „Új-Remete” egy megtalált klostrom alapköveit, piros rózsákkal körülvett nyári lakot, citromfát és egy kertészlányt is említ.³⁶

– **Magyarkiskapus, Gyerőffy-Bíró-udvarház [27].** A havas kapujában szervezett malomgazdaság épült a Lonka vizére, így ma is malomárkok szövik át a telkeket. „Palota: BÍRÓ György, a földkisajátításig a falunak a legnagyobb birtokosa, egykori udvarháza; ma, halála után üresen áll [...] mellette az Úr malma.”³⁷ Ez a XVI. századi GYERŐFFY-birtok, amely később került a homoródszentmártoni BÍRÓ ághoz; 1944-ben KELEMEN még így írja „sok javítással és toldással sokat veszített eredeti érdekességéből.”³⁸

34 TOKAJI László: *Eladó ország. Az Erdélyrész földbirtok-forgalom utóbbi 10 évi adatai.* Kolozsvár, 1913, Gombos F. Lyceum.

35 SZABÓ T. Attila: *i. m.* 196–199.

36 GYARMATHY Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából,* Budapest, 1896, Franklin. 52–58.

37 SZABÓ T. Attila: *i. m.* 179.

38 KELEMEN Lajos: *i. m.* 103.

– **Popești, mansion [23].** The wide building on the picturesque hillside was “built with the help of God by the widow Baroness Anna BORNEMISSA, for her dearest husband, major Pál MATSKÁSI, after his death, in 1802”³², according to a stone slab found in the attic. In 1903, Ferenc MACSKÁSY (!) still owned around 1100 morgen of forests. At present it is a private property with a garden of one hectare.

– **Aghireșu, Bocskai Manor House and gardens of smaller property owners [24].** The 1699 inventory, created during the ownership of the GYULAFFY family, of the rapidly disappearing Renaissance manor house cites “a large piece of garden, vegetable garden, a small covered fence propped with Austrian oak supports, and an ice-cellar.”³³ The house’s surroundings were overgrown with weeds, but its location was perfect: in the uppermost, protected, warm valley of the Nadăș Stream, next to the old Oradea-Cluj-Napoca postal road, where there was once a Roman villa, with a fishpond and reed created in the Middle Ages. At the east end of Aghireșu, by the railway, there is another building with a tower from the late 19th century, but engulfed by collective farming. Locals mentioned a priest (?), who might be “priest György SZARKA, to whom Pál MACSKÁSY sold in early 1900, 28 morgen of land and a mill.”³⁴ Attila SZABÓ T. mentioned a “Macskási Manor House and a noble household” in the settlement centre, and in the outskirts a “villa garden and a manorial garden with a fishpond,”³⁵ which still stands on the southern hilltop, although in a modified state.

– **Stana, Kék Iringó Mansion [25].** The former mansion of landowner Zsigmond GOTHÁRD of Merești (900 morgen, 1826–1893, his grave is in the village cemetery) is a nice example of conserved historical buildings. After his death, the building, located at the outskirts of the village on a large plot, became an Orthodox parish; its orchard and stonewall are original.

– **Brășoru crossing, Bánffy Hunting Lodge [26].** The small house at the western extremity of Călata Region, marked on old maps as *Hunting Lodge* or *Hermitage*, was still standing in 1943 according to aerial photos. The anecdotal short story of Mrs. GYARMATHY, entitled *New Hermit*, mentions the “foundations of a cloister, a summer lodge surrounded by red roses, a lemon tree, and a young gardener girl.”³⁶

– **Căpușu Mic, Gyerőffy-Bíró Mansion [27].** An organised system of mill farms was built at the feet of the mountains, on the Lonka Stream, thus mill ditches still interlace the plots. One of them is the “Palace, the estate of György BÍRÓ, the biggest landowner until the land appropriation in the 1920s, after his death, his former mansion is now empty [...]

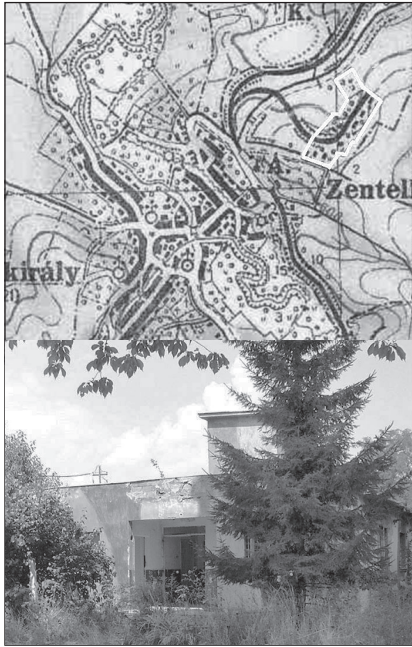
32 Based on the photo report on www.welcometoromania.ro

33 B. NAGY Margit, *op. cit.*, 279.

34 László TOKAJI, *Eladó ország – Az Erdélyrész földbirtok-forgalom utóbbi 10 évi adatai* (Kolozsvár: Gombos, 1913).

35 Attila SZABÓ T., *op. cit.*, 196–199.

36 Zsigáné GYARMATHY, *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából,* (Budapest: Franklin, 1896), 52–58.

■ **17. kép:** A kalotaszentkirályi lóporraktár [37] helye az 1942-es térképen és egy épülete © Hadtörténeti Múzeum Térképtár, Reambulált 1:50.000 sorozat, 5270ny; fénykép © EPLÉNYI Anna

■ **Photo 17.** The site of the gunpowder depot [37] in Sâncraiu and one of its buildings on a map from 1942 © Hadtörténeti Múzeum Térképtár, Reambulált 1:50,000 series, 5270west; Photo © Anna EPLÉNYI

next to it stands the owner's mill".³⁷ This was a former GYERŐFFY estate from the 16th century, which was inherited by the line of BÍRÓ of Mártonis. In 1944, KELEMEN wrote: "after several repairs and additions, the building lost most of its original glamour."³⁸ The estate still exists, containing two mills, its entrance is marked by stout pillars; its garden contains an old orchard, a tamarisk, and walnuts. The villagers mention another "officer garden, where the Zsigmond brothers lived", which is the present Calvinist parish garden with huge spruces and lime trees.

– *șardu*, *Garden of Sándor HALMÁGYI* [28]. The small mansion that belonged to the poet, novelist, and town clerk is situated on the village's southern slope, by the medieval church ruin, its construction with six windows being fenced and having a protective roof. A carved column is visible in the garden. The old plot of a doctor (?), with old pines, is located on the facing hilltop.

– *Aghireșu-Fabrici, factory garden* [29]. The beautiful, massive building from the turn of the 20th century, belonging to the directorate of Tivadar KRAMER's gypsum factory (established in 1888), is located by the curve of the road, among horse-chestnuts and lime trees.

– *Călățele, buildings from the turn of the 20th century* [30]. The construction of the railway in 1911 resulted in the building of several guardhouses, stations, semi-detached houses, and representational buildings, which can still be apprehended in the village through a few evergreen clumps.

37 Attila SZABÓ T., *op. cit.*, 179.

38 Lajos KELEMEN, *op. cit.*, 103.

Mára a birtok két malmával még áll, bejáratát vaskos pillér jelzi, kertjében öreg gyümölcsös, tamariska, diófák. A faluban említenek még egy „tiszkeretet, a Zsigmond testvérek tisztyik lakott ott”, amely a mai parókia kertje hatalmas lucfenyőkkel, hárszal.

– *Magyarsárd, HALMÁGYI Sándor kertje* [28]. A költő, regényíró, főjegyző egyszintes kis udvarháza a falu déli domboldalán van a középkori templomrom mellett, 6 ablakos épülete körbekerítve, védettével. A kertben faragott oszlop látszik. A szemközti oldalon egy orvos (?) régi telke van, hatalmas fenyőkkel.

– *Egeres-gyártelep, gyárkert* [29]. A műút kanyarulatában, hatalmas gesztenye- és hársfák takarásában áll az 1888-ban alakult Kramer Tivadar-féle gipszgyár szép, századfordulós, zömök vezetőségi épülete.

– *Kelecel, századfordulós épületek* [30]. Az 1911-es kisvasút építése több őrház, állomás, ikerház és új reprezentációs épület létesítését eredményezte, amely a faluképből ma is tetten érhető néhány örökzöld csoporttal.

– *Josikafalva, Urmánczy-kastély* [31]. Különleges tájképpel lett szegényebb a Kalota Havasa [ma Vigyázó-hegy – szerk. megjegy.], amikor a Bélesi víztároló martaléka lett a fenyvesekre néző romantikus vártornyos kastély a pár méterre lévő (néha a vízből kibukkanó) Vasvári-emplékkápolnával.

– *Szomordok, kis udvarház* [32]. A csöppnyi településen a század első felében épült nagyobb bordó lakóház és gazdasági épületegyüttes áll.

– *Deréte, kis udvarház* [33]. A faluba vezető út északi oldalán, lakatlan fatornácos kis épület áll, nagy telkén gyümölcsös és hatalmas lucfenyő.

– *Szentmihálytelke, Cifra tanya* [34]. Adatközlőm szerint ide, a térképeken jelölt „posta-fogadóra” jártak ki mulatni BONDI báróék. Ma már légifotón sem látszik a helye.

– *Bábony, Mezőgazdasági tanintézet* [35]. Csak terepi régészettel azonosítható a KÓS Károly által tervezett mezőgazdasági tanintézet, amely a Nyíres-patak völgyében állt, és a Varjútanyához hasonlóan önálló tájgazdálkodási egységet képezett, benne a régi fatemplom tornyával.

– *Ketesd, fenyvesek* [36]. A Hunyadi-hágó oldalából csodálatos panoráma nyílik a hunyadi szőlőskertek mozaikos szerkezetére és a Meszes-hegységre, ahol a jegenyeihez hasonló fenyveslíget veszi körbe az egykori Pipás-tanyát, ma vendéglőt. A templomot is hasonló sötét „Erzsébet-fenyveslíget” övezi.

– *Kalotaszentkirály, lóporraktárak* [37]. Tájérténeti reliktum a két világháború között terepbe süllyesztett, sáncokkal és változatos vegetációval körbevett katonai bázis, melynek romos őrszemépilete kívülről tanyának tűnik.

– *Magyarnagykapus* [38]. A Vasgyár 60 éves örökzöld előkertjei jól takarják igénytelen épületeit.

– *Gyalu* [39]. Az Erdészeti Hivatal verandás villája körül igényes és koros faegyedekből álló kert látszik (E60-as út mellett).

– *Szucság* [40]. Fél száz éves lehet a vasút melletti kollektív gazdaság kertje igényes örökzöld kompozíciójával.

Következtetés

■ Megállapíthatjuk, hogy az első látásra „híres kastélykertekben és udvarházakban” szegényebb kalotaszegi vidéken is fellelhetőek azok a (mű) emlékek, amelyek a vidék táj- és kerttörténetében kulcsfontosságúak. A mai még/már roskadozó műemlékek vagy akár azok emléke is sokban hozzájárulhat a települések szociális és identitási újraértelmezéséhez, új települési funkcióihoz. Csökkenő és sérülékeny növényállományuk fontos természeti és esztétikai értéket képvisel, így figyelemmel kell kísérni. Jó lenne ha, az egykor híres kalotaszegi háziiparhoz való igényes hozzáállás jellemezné a mai tájtörténeti emlékekhez és kertművészeti fragmentumokhoz való viszonyulást.

Bibliográfia/Bibliography

- *** Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TK 442/1, 2–3; 452/1; 454.
- *** Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, 661589, 5270ny.
- *** Magyar Digitális Képkönyvtár, 19259, 19497. Forrás: www.kepkonyvtar.hu [2015. február 17.].
- *** www.welcometoromania.ro
- *** www.profila.hu
- ANATALNÉ SZÉP Ildikó – BÁN Mária: *Szucság hét évszázada*. Kolozsvár, 2007, Gloria.
- B. NAGY Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973, Kriterion.
- FEKETE Albert: *Az erdélyi kertművészet – Szamos menti kastélykeretek*. Kolozsvár, 2012, Művelődés.
- GYARMATHY Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Budapest, 1896, Franklin.
- Jegenyefürdő. *Erdély – Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat*, I. évf. 1892. 2. sz. 48–51.
- JÉKELY Zoltán: *Medárdus*. Budapest, 1938, Franklin.
- KABAI Béla: Kalotaszegi műemlékek kis adattára. *Korunk*, XXXII. évf. 1973. 11. sz. 1680–1692.
- KELEMEN Lajos: *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei*. Kolozsvár, 1943, s. l.
- KELEMEN Lajos: Kalotaszeg történelmi és műemlékei. *Kolozsvári Szemle*, III. évf. 1944. 2. sz. 97–112.
- Képriport. *Vasárnapi Ujság*, 42. évf. 1895. szeptember 22. 38. sz. 618–627.
- KÓS Károly: A Sztánai üdülőttelep 1-2-3. *Művelődés*, 2012. 5–6 sz. Forrás: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1240>, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1248> [2015. február].
- Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. II.köt. *Gazdacímtár*. Budapest, 1897, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság.
- MILEA, Andrea: Parcul castelului Wass-Bánffy din Gilău, județul Cluj. *Transsylvania Nostra*, 2014. 3. sz. 2–13.
- PÜSÖK Botond – DEMETER Zsuzsanna: *22 nap alatt a kastélyok körül*. Blog. Forrás: <http://22nap.egologo.transindex.ro> [2015. február].
- RUBINEK Gyula (szerk.): *Magyarországi Gazdacímtár. Magyarország, Horváth- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Budapest, 1911, Pátria.
- SAS Péter (szerk.): *Kalotaszeg – Magyar írók írásai Kalotaszegről, a kalotaszegi emberről*. Budapest, 2007, Noran.
- SEBESTYÉN Kálmán: *Magyarbikal története*. Magyarbikal, 1996, Magyarbikali Református Egyházközség.
- SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1942, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet.
- SZABÓ T. Attila (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve a 1943. évre* Kolozsvár, 1944, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 28.
- TOKAJI László: *Eladó ország. Az Erdélyrész földbirtok-forgalom utóbbi 10 évi adatai*. Kolozsvár, 1913, Gombos F. Lyceum.
- Transilvania prinsă între două oglinzi. Castelul misterios de la Sânpaul. *Citynews*, 2012. augusztus 27. Forrás: <http://citynews.ro/eveniment/foto-transilvania-prinsa-intre-doua-oglinzi-castelul-misterios-de-la-sanpaul-218161>, [2015. január].

– *Beliș, Urmánczy Manor House [31]*. The Vlădeasa Mountain lost an extraordinary prospect, when the romantic manor house with towers (looking toward the forested hillsides) became the victim of the Beliș reservoir, together with the neighbouring Vasvári Chapel (that at times is visible when water levels are low).

– **Sumurducu, small mansion [32]**. A larger, bourbon-coloured house with its outbuilding ensemble, built in the first half of the 20th century, stands in the small village.

– **Dretea, small mansion [33]**. A small, abandoned building with a timber porch stands on the northern side of the road leading into the village, with an orchard and old spruce on its large.

– *Mihăești, “Cifra” Inn [34]*. According to my interviewee, the “Post Inn” marked on the map was a preferred recreational objective of the family of baron BONDI. Today, it cannot be identified even on aerial photographs.

– *Băbiu, Agricultural School [35]*. Today, the agricultural school designed by Károly KÓS, which stood in the valley of the Nyíres Stream, could only be identified through landscape archaeological surveys. As the estate at Stana, it constituted an independent landscape management unit, including also the old tower of the timber church.

– **Tetișu, pinewoods [36]**. From the hillside towards Huedin, a beautiful panorama opens up with the mosaic-like structure of the region’s vineyards and the Meseș Mountains, where a pine grove, similar to the one in Leghia, surrounds the former Pipás Inn, today a restaurant. The church is surrounded by a similar pine grove.

– *Sâncraiu, gunpowder depot [37]*. The military base, sunk in the terrain in the interwar period, surrounded by trenches and a varied vegetation, is a landscape historical relic.

– **Căpușu Mare [38]**. 60-year-old evergreen front gardens of the Iron Factory conceal efficiently its mediocre buildings.

– **Gilău [39]**. An exigent garden, consisting of old trees, is visible (along the E60 national road) around the villa with a porch of the Forestry Office.

– **Suceagu [40]**. The garden of the collective farm alongside the railway, with an exigent evergreen composition, is around 50 years old.

Conclusions

■ We can conclude that even Călata Region, which at a first glance seems to be poor in famous manor house gardens and mansions, has a remarkable heritage, which is of key importance for the history of landscapes and gardens. In spite of being ruined or demolished, these historical sites, or even their memories, may lead to the sociological or identity-related re-evaluation of the settlements, even to new functions. Their decreasing and vulnerable vegetation has an important natural and aesthetical value, so it must be monitored carefully. It would be good if the attitude towards the historical landscape and garden heritage had the same high standard as the attitude towards the once famous handicraft products of Călata Region.

Wesselényi Manor House Park in Jibou, Sălaj County

HISTORICAL AND CONTEMPORARY DATA²

■ **Abstract:** This article presents several landmarks from the history of the buildings and landscape design of the Wesselényi Manor House Park in Jibou (Sălaj Co.), highlighting at the same time the compositional characteristics of the various stages it has been through: from a formal, geometric landscape design, documented in the 19th century, to a mixed style one, documented at the beginning of the 20th century and to the recent elements, after the second half of the 20th century, created when it received the overlapping function of botanical garden. The park is listed as historic ensemble in the 2004 and 2010 Historic Buildings' List. The current image of the former historical garden (with a small surface compared to the surface of the botanical garden ensemble) refers to period compositional principles interpreted in new ways using relatively recent vegetal material, while a series of the valuable elements belonging to the former landscape design have been lost. The article describes the main built and landscaped elements of the ensemble, the relationships

1 Architect, PhD, Technical University of Cluj-Napoca, Romania.

2 Following the methodological structure described in the first article of the *Historical Gardens* column, the presentation of the Wesselényi Manor House in Jibou approaches the following aspects, relevant for a systematic analysis of the Transylvanian historical residential gardens: general information regarding "the owners, stages of construction, architectural style, contractors"; landscape ("main landforms, watercourses, the presence of dominating elements"); placement ("location within the settlement, general shape of the site, limit characteristics"); local relief and the placement of major elements ("site topography, location of the main elements on site: access area, the residence, the park, other natural or built elements"); access and the elements related to it ("access placement – to the property and to the residence – and the description of related elements"); the manor house and its relationship with the landscape design ("description of the manor house's main volumes and the devices for the connexion with the exterior"); and the actual landscape design ("composition, placement of vegetation, vegetation elements, pavement, ornamental objects, ornamental constructions"). For a detailed description of the methodology, see Andreea MILEA, "Historical Gardens in Transylvania: First Steps Towards a Systematic Research," *Transsylvania Nostra* 4 (2012): 48-60.

■ Andreea MILEA¹

Parcul Castelului Wesselényi din Jibou, județul Sălaj

DATE ISTORICE ȘI CONTEMPORANE²

■ **Rezumat:** Articolul prezintă câteva repere din istoria construcțiilor și amenajărilor parcului Castelului Wesselényi din Jibou (județul Sălaj), punctând totodată caracteristicile compoziționale ale diverselor etape prin care a trecut: de la o amenajare în stil geometric documentată în secolul XIX, la o amenajare în stil mixt documentată la începutul secolului al XX-lea și la amenajările recente, după cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, odată cu suprapunerea funcțiunii de grădină botanică. Parcul este clasat drept monument istoric în Listele Monumentelor Istorice 2004, respectiv 2010. Imaginea actuală a fostei grădini istorice (de suprafață mică raportat la ansamblul suprafeței grădinii botanice) face referire la principii compoziționale de epocă dar interpretate în forme noi și cu material vegetal relativ recent, în timp ce o serie din elementele valoroase ale fostelor amenajări s-au alterat. Articolul descrie principalele elemente construite și amenajate ale ansamblului, relațiile dintre ele și relațiile lor cu așezarea și peisajul înconjurător, așa cum au fost ele observate de către autoare în vara anului 2007, în încercarea de a schița un inventar sumar al situației amenajării în zilele noastre.

■ **Cuvinte cheie:** grădină istorică rezidențială, grădină botanică, amenajare în stil geometric, amenajare în stil mixt, secolele XVIII-XXI

Introducere

■ Făcând parte, în evul mediu, din proprietățile cetății Hodod, Jiboul este dăruit, împreună cu aceasta, în 1584, lui Ferenc WESSELÉNYI, omul de încredere al principelui Ștefan BÁTHORY. Prima construcție din Jibou a familiei WESSELÉNYI a fost o curie, a cărei inscripție deasupra intrării vestice consemnează refacerea din temelii a clădirii în 1702, pe vremea cuplului

1 Arhitect, doctor, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, România.

2 Urmând structura metodologică descrisă în articolul de debut al rubricii *Grădini Istorice*, prezentarea parcului Castelului Wesselényi din Jibou abordează următoarele aspecte, relevante pentru o analiză sistematică a grădinilor istorice rezidențiale transilvănene: date generale despre „proprietari, etape de construcție, stil arhitectural, constructori”; peisaj („formațiuni principale de relief, cursuri de apă, prezența unor elemente dominante”); amplasament („localizare în cadrul așezării, forma generală a sitului, caracterul limitelor”); relief local și disponerea elementelor majore („topografia sitului, localizarea elementelor majore pe sit: zona de acces, reședința, parcul, alte elemente naturale sau construite”); amenajările de acces („localizarea acceselor – pe proprietate și în reședință – și descrierea amenajărilor aferente”); castelul și relația lui cu amenajările exterioare („descrierea volumelor principale” ale castelului și a „dispozitivelor de legătură cu exteriorul”); respectiv, amenajarea exterioară propriu-zisă („compoziție, disponerea vegetației, elemente de vegetație, paviment, obiecte ornamentale, construcții ornamentale”). Pentru descrierea detaliată a metodologiei, a se vedea Andreea MILEA, *Grădini istorice din Transilvania: primi pași pentru o cercetare sistematică*, în „Transsylvania Nostra”, nr. 4/2012, p. 48-60.

■ **Fig. 1.** Reprezentarea așezării Sibó (Jibou) în Harta Iosefină (*Josephinische Landesaufnahme*, 1769-1773). Amplasamentul aproximativ al actualului Castel Wesselényi este marcat, în această imagine, cu alb © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis kft., 2014

■ **Figure 1.** Representation of Sibó (Jibou) in the map of the First Military Survey (*Josephinische Landesaufnahme* 1769-1773). The approximate site of the current Wesselényi Manor House is marked, in this image, with white © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Ltd., 2014

Ștefan WESSELÉNYI, sr. și Ecaterina BÁNFFY, iar o a doua inscripție, deasupra intrării în pivniță de pe fațada estică, consemnează restaurarea clădirii în 1749, de către cuplul Ștefan WESSELÉNYI jr. și Polixenia DANIEL.³ Fără a putea preciza data construcției, înălțarea criptei familiei WESSELÉNYI (foto 13), aflată pe un deal în apropierea ansamblului nobiliar, iar în prezent aproape dispărută, este atribuită aceluiași comanditar.⁴ Următoarele clădiri, ca vechime, aflate la nord-vest de actuala clădire a castelului, sunt grajdul boltit construit în 1755 de același cuplu și manejul înălțat în 1771 de Nicolae WESSELÉNYI, sr.,⁵ fiecare împodobit cu câte o sculptură înfățișând un cal, opere ale lui Johannes NACHTIGALL, respectiv Anton SCHUCHBAUER.⁶

Castelul Wesselényi din Jibou⁷ a fost realizat în mai multe etape între anii 1778-1810,⁸ sub forma uneia dintre cele mai mari construcții în stil

developed between them and with the settlement, respectively with the surrounding landscape, as they were observed by the author in the summer of 2007, in an effort to sketch a brief inventory of the ensemble's current state.

■ **Keywords:** Residential historic garden, botanical garden, geometric style design, mixed style design, from 18th to 21st centuries

Introduction

■ A part in the Middle Ages of the properties belonging to Hodod Castle, Jibou was given in 1584, along with the castle, to Ferenc WESSELÉNYI, one of Prince István BÁTHORY's trusted men. The first building of the WESSELÉNYI family in Jibou was a mansion, which has an inscription above the western entrance recording its rebuilding from its foundations in 1702, during the time of István WESSELÉNYI Sr. and Kata BÁNFFY. A second inscription, above the entrance to the cellar on the eastern elevation, records the building's restoration in 1749 by István WESSELÉNYI Jr. and Polixenia DANIEL.³ Without being able to specify the construction date, the building of the WESSELÉNYI family crypt (Photo 13), placed on a hill near the aristocratic ensemble, at present almost destroyed, is attributed to the same persons.⁴ The next buildings in terms of age, found to the North-West of the current manor house building, are the vaulted stables built in 1755 by the aforementioned couple and the riding hall, built in 1771 by Miklós WESSELÉNYI Sr.,⁵ both decorated with sculptures depicting a horse, works of Johannes NACHTIGALL, respectively Anton SCHUCHBAUER.⁶

The Wesselényi Manor House in Jibou⁷ was built in several stages between 1778 and 1810,⁸ as one of the largest Baroque buildings – already leaning, though, toward

3 Irina LECA, "Jibou-Wesselényi," *monumenteuitate.uauim.ro*, accesat ultima dată în ianuarie 2015, la URL: <http://monumenteuitate.org/ro/monument/274/Jibou-Wesselenyi#.VE1pbPmsVKI> (January 2015).

4 *Ibidem*.

5 Fact confirmed also by the inscription on the building's eastern side.

6 Imola KIRIZSÁN, dr. András KOVÁCS, dr. Bálint SZABÓ and Enikő TAKÁCS, eds., *Száz erdélyi műemlék* (Cluj-Napoca: Utilitas, 2007), 150. Irina LECA, *op. cit.*

7 Wesselényi Manor House ensemble (SJ-II-a-A-05075) 1779-1810: manor house (SJ-II-m-A-05075.01) 1779-1810; park (SJ-II-s-A-05075.02) 1779-1810; mansion (SJ-II-m-A-05075.03) 1702; riding hall (SJ-II-m-B-05075.04) 1709 (1771); greenhouse (SJ-II-m-B-05075.05) 1779-1810; stable (SJ-II-m-B-05075.06) 1779; barn (SJ-II-m-B-05075.07) 1810; according to the 2004, respectively 2010 National Register of Historic Buildings (Ministry of Culture and National Heritage, National Office of Historical Monuments). Jibou/Jibău/Șibău (Romanian), Zsibó/Sibó (Hungarian), Sibem (German); according to Attila SZABÓ M., "Dicționar de localități din Transilvania," *dicționar.referinte.transindex.ro*, <http://dicționar.referinte.transindex.ro/index.php?action=betu&betu=j&co=roman> n.a. (December 2014).

8 In the absence of appropriate archival data, we cannot determine, for the moment, the craftsmen responsible for each construction or landscaping work. Imola KIRIZSÁN et al., *op. cit.* 149.

3 Irina LECA, "Jibou-Wesselényi", *monumenteuitate.uauim.ro*, accesat ultima dată în ianuarie 2015, la URL: <http://monumenteuitate.org/ro/monument/274/Jibou-Wesselenyi#.VE1pbPmsVKI>.

4 *Ibidem*.

5 Fapt consemnat de inscripția dispusă pe latura estică a construcției.

6 KIRIZSÁN, Imola, dr. András KOVÁCS, dr. Bálint SZABÓ, Enikő TAKÁCS (eds.), *Száz erdélyi műemlék*, Cluj-Napoca, Utilitas, 2007., p. 150. Irina LECA, *op. cit.*

7 Ansamblul Castelului Wesselényi (SJ-II-a-A-05075) 1779-1810: castel (SJ-II-m-A-05075.01) 1779-1810; parc (SJ-II-s-A-05075.02) 1779-1810; curie (SJ-II-m-A-05075.03) 1702; maneaj (SJ-II-m-B-05075.04) 1709 (1771); seră (SJ-II-m-B-05075.05) 1779-1810; grajd (SJ-II-m-B-05075.06) 1779; șură (SJ-II-m-B-05075.07) 1810; conform Listei Monumentelor Istorice 2004, respectiv 2010 (Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Institutul Național al Patrimoniului). Jibou/Jibău/Șibău (ro.), Zsibó/Sibó (magh.), Sibem (germ.); conform Attila SZABÓ M., "Dicționar de localități din Transilvania", *dicționar.referinte.transindex.ro*, accesat ultima dată în decembrie 2014, la URL: <http://dicționar.referinte.transindex.ro/index.php?action=betu&betu=j&co=roman> n.a.

8 În lipsa datelor arhivistice corespunzătoare, nu putem stabili, pentru moment, meșterii responsabili de fiecare lucrare de construcție sau amenajare recunoscută. KIRIZSÁN Imola et al., *op. cit.* p. 149.

Neoclassicism – in Transylvania. The construction works were started in 1778 by Miklós WESSELÉNYI Sr., after his marriage to Heléna CSEREI,⁹ and stopped in 1785, when he was imprisoned in Kufstein (Austria), as a punishment for the abusive siege of the Haller Manor House in Gârbou. At that time, however, the principal residential areas of the main wing were already built. Miklós WESSELÉNYI left prison in 1789 and, returning home, he resumed work on the manor house, as shown in the register kept by his wife between 1791 and 1796¹⁰. The works accelerated beginning with 1796, when the name of Franz WRABETZ, Czech builder and fresco painter appears in the records. WRABETZ created the manor house's interior design project, participated to the purchase of upholstery, wallpapers and furniture, also being the architect of the manor house's construction works, resumed in 1800.¹¹ During the works around the manor house, hydraulic master Sámuel KOVÁTS from Cluj-Napoca designed the fountain, and the winter garden was finished. A Viennese gardener was hired to maintain the park. The largest part of the construction works was contracted by master mason BITTHAUSER from Carei, but builders Antal ALFÖLDI and László UGRAI from Odorheiu Secuiesc also participated in the works. The great construction works stopped in 1810, at Miklós WESSELÉNYI's death, being subsequently resumed by his widow and his son, who dealt with finishing the interior of the manor house.¹²

In the possession of the TELEKI family in the interwar period, the manor house passed in 1945 in the ownership of the state, which converted it into a school for the students in Jibou and the villages on the Someș, Agrij and Almaș valleys, and later into a high school.¹³ Between 1969 and 1973, the Wesselényi Manor House accommodated the "Casa de copii școlari" (School Children's House) as an institution for the care of marginalised children.¹⁴ In the 1970s, the building housed the Pioneers' House, the town Museum and the Young Naturalists' Experimental Station.¹⁵

■ **Fig. 2.** Reprezentarea așezării Zsibó (Jibou) în Harta Franciscană (Franzische Landesaufnahme, 1853-1873). Delimitarea și principalele elemente ale ansamblului castelului sunt deja vizibile, inclusiv organizarea planimetrică de principiu a grădinii ornamentale © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis kft., 2014

■ **Figure 2.** Representation of Zsibó (Jibou) in the map of the IInd Military Survey (Franzische Landesaufnahme 1853-1873). The limits and main elements of the manor house ensemble are already visible, including the layout organisation of the ornamental garden © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Ltd., 2014

baroc – totuși, înclinând deja stilistic spre clasicism – din Transilvania. Lucrările de construcție au fost pornite în 1778 de Nicolae WESSELÉNYI, sr., după căsătoria sa cu Helena CSEREI,⁹ și s-au oprit în 1785, când Nicolae WESSELÉNYI a fost închis în temnița din Kufstein drept pedeapsă pentru asediul abuziv al Castelului Haller din Gârbou. La vremea aceea, totuși, principalele zone rezidențiale ale corpului principal al castelului erau deja realizate. Nicolae WESSELÉNYI a părăsit închisoarea în 1789 și, înapoiindu-se acasă, a reluat lucrările de amenajare a castelului, așa cum reiese din registrul de cheltuieli ținut de soția sa între 1791-1796.¹⁰ În 1796 lucrările s-au accelerat, atunci când în consemnări apare numele lui Franz WRABETZ, constructor și pictor de fresce ceh. WRABETZ a realizat proiectul amenajării interioare a castelului, a participat la achiziționarea tapițeriilor, tapetelor și mobilierului, fiind totodată și proiectantul lucrărilor de construcție a castelului, reluate în 1800.¹¹ În cadrul lucrărilor dimprejurul castelului, meșterul hidraulic Sámuel KOVÁTS din Cluj-Napoca a proiectat havuzul, iar grădina de iarnă a fost isprăvită. Un grădinar vienez a fost angajat pentru a întreține în continuare parcul. Cea mai mare parte a lucrărilor de construcție a fost contractată de meșterul zidar BITTHAUSER din

9 The designer of this first stage is unknown, but is considered in the scholarly literature as being certainly not from Transylvania. *Ibidem*.

10 The local craftsmen and those from Cluj made the joineries, the ironwork and the stoves of the manor house. The most famous of the craftsmen employed were master mason Ferenc PÁMER from Zaláu and sculptor Antal CSÜRÖS from Cluj-Napoca. *Ibidem*, 150.

11 In this period, Franz NEUHAUSER's paintings decorated the ballroom. *Ibidem*.

12 *Ibidem*, 149-150. Margit B. NAGY, *Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), 190-202. Mór PETRI, *Szilágyy vármege monográfiája*, (Budapest: Franklin-Társulat, 1901-1902), vol.1: 410-482, vol. 2: 286-294, vol. 4: 836-848.

13 Ion Bujor IVĂNESCU, *Jiboul la 800 de ani* (Zaláu: Editura Silvania, 2005), 8. Andrei MUREȘAN, "Șchiță monografică turistică a zonei în care este situat orașul Jibou, privită din punct de vedere instructiv-educational" (manuscript in the Town Library of Jibou, Sălaj Co., 1974).

14 Ion Bujor IVĂNESCU, *op. cit.* 54.

15 Andrei MUREȘAN, *op. cit.*

9 Proiectantul acestei prime etape este necunoscut, dar considerat de literatura de specialitate ca nefiind, cu siguranță, ardelean. *Ibidem*.

10 Meșteri locali și clujeni au confecționat tâmplăriile, feroneriile și sobele castelului. Cei mai renumiți dintre meșterii angajați erau maistrul zidar Ferenc PÁMER din Zaláu și sculptorul Antal CSÜRÖS din Cluj-Napoca. *Ibidem*, p. 150.

11 În această perioadă, picturile lui Franz NEUHAUSER au împodobit sala festivă. *Ibidem*.

■ **Foto 1.** Ortophotografia orașului Jibou (2010). Conturul galben reprezintă incinta aproximativă a actualei grădini botanice, incluzând amplasamentul ansamblului istoric al Castelului Wesselényi. (scala grafică reprezentată este estimativă) © DigitalGlobe, Google Earth, 2014

■ **Photo 1.** Jibou orthophoto (2010). The yellow contour represents the approximate premises of the current botanical garden, including the site of the historic ensemble of the Wesselényi Manor House (the represented graphic scale is estimative) © DigitalGlobe, Google Earth 2014

Carei, dar și constructorii Antal ALFÖLDI și László UGRAI din Odorheiu Secuiesc au participat la lucrări. Marile lucrări de construcție s-au întrerupt în 1810, la moartea lui Nicolae WESELÉNYI, fiind reluate ulterior de văduva și fiul său, care s-au ocupat cu finisarea amenajării interioare a castelului.¹²

Ajuns în perioada interbelică în proprietatea familiei TELEKI, castelul trece în 1945 în proprietatea statului, care îl transformă în școală medie pentru elevii din Jibou și satele de pe văile Someșului, Agrijului și Almașului, ulterior în liceu teoretic.¹³ În perioada 1969-1973, în Castelul Wesselényi a funcționat „Casa de copii școlari”, ca așezământ de ocrotire a copiilor marginalizați.¹⁴ În anii 1970 castelul a adăpostit Casa pionierilor, Punctul muzeistic al orașului și Stațiunea experimentală a tinerilor naturaliști.¹⁵

Lucrările pentru organizarea Grădinii Botanice din Jibou au început în 1959, sub coordonarea profesorului de biologie Vasile FATI, angajat pe atunci al liceului teoretic din localitate. După mărturisirile profesorului,

The works for the establishment of the Botanical Garden in Jibou started in 1959, under the coordination of biology teacher Vasile FATI, then an employee of the town's high school. According to the teacher, at the time the park was deteriorated, giving clear aging signs, reason for which there was a need for ample cleaning and replanting measures. In October 1968, Vasile FATI obtained the establishing act of the educational botanical garden and the post of its director. During this period, in the western area of the manor house, a Roman Garden was set up, in which archaeological remains from Porolissum were placed (at present, these are in The County Museum of History and Art in Zalău). In 1970, the botanical garden became an independent establishment, functioning between 1974 and 1990 under the name of Young Naturalists' Station; in 1990 it became the main component of the Jibou Biological Research Centre, with a surface of 25 hectares and using the remains of the old manor house park.¹⁶

12 *Ibidem*, p. 149-150. Margit B. NAGY, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970, p. 190-202. Mór PETRI, *Szilágy vármegye monográphiája*, Budapest, Franklin-Társulat, 1901-1902, vol I., p. 410-482, vol II, p. 286-294, vol IV, p. 836-848.

13 Ion Bujor IVĂNESCU, *Jiboul la 800 de ani*, Zalău, Editura Sylvania, 2005, p. 8. Andrei MUREȘAN: *Schiță monografică turistică a zonei în care este situat orașul Jibou, privită din punct de vedere instructiv-educational*, 1974, manuscris în Biblioteca Orășenească Jibou, județul Sălaj.

14 Ion Bujor IVĂNESCU, *op. cit.*, p. 54.

15 Andrei MUREȘAN, *op. cit.*

16 Ion Bujor IVĂNESCU, *op. cit.*, 51-52. Website of the Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică "Vasile Fati Jibou," <http://gradina-botanica-jibou.ro/> (December 2014). Irina LECA, *op. cit.*

■ **Fig. 3.** Dispunerea elementelor majore ale ansamblului Castelului Wesselényi, respectiv ale actualei grădini botanice: 1 – curtea de onoare, 2 – castelul, 3 – pavilion izolat, 4 – amplasamentul grădinii ornamentale istorice, 5 – fostul grajd, 6 – zona actuală de acces în grădina botanică, în cadrul sectorului ornamental, 7 – serele botanice, galeria amazoniană, complexul acvariilor și serele pilot, 8 – grădina japoneză mică, 9 – serele de microproducție, 10 – grădina romană, 11 – pavilion administrativ, 12 – plante medicinale, 13 – rozariu, 14 – alpinarium, 15 – centru de educație ambientală, 16 – sectorul fitogeografic, 17 – sectorul economic, 18 – sectorul dendrologic, 19 – sectorul zoologic, 20 – flora României, 21 – plante rare, 22 – grădina japoneză mare, 23 – sectorul sistematic, 24 – lac de acumulare, 25 – sectorul „Vale Viilor” (reconstituirea autoarei, suprapusă unei ortofotografii © Google Earth 2015; scala grafică reprezentată este estimativă) © Andreea MILEA

■ **Figure 3.** Placement of the main elements of the Wesselényi Manor House ensemble, respectively of the current botanical garden: 1 – cour d'honneur, 2 – manor house, 3 – isolated pavilion, 4 – site of the historic ornamental garden, 5 – former stable, 6 – current access area to the botanical garden, within the ornamental sector, 7 – botanical greenhouses, Amazonian gallery, aquariums and pilot greenhouses, 8 – small Japanese garden, 9 – micro-production greenhouses, 10 – Roman garden, 11 – administrative pavilion, 12 – medicinal plants, 13 – rose garden, 14 – alpine garden, 15 – environmental education centre, 16 – phytogeography sector, 17 – economic sector, 18 – arboretum, 19 – zoological centre, 20 – Romanian flora, 21 – rare plants, 22 – large Japanese garden, 23 – systematic sector, 24 – storage lake, 25 – “Vale Viilor” sector (author’s reconstruction, superposed over an orthophoto © Google Earth 2015; the represented graphic scale is estimative) © Andreea MILEA

Between 1968 and 1970, the first greenhouse was built, with a surface of 110 square metres. It was followed by the construction of other six greenhouses – destined to house tropical, subtropical and Mediterranean plants collections –, as well as two laboratories integrated in the greenhouse complex. Between 1978 and 1982, the two geodesic dome greenhouses were built – the aquarium and the palm tree greenhouse. The six micro-production greenhouses, for the production of cut and potted flowers, were also built in this period. After 1990, a modern aquarium, an Amazonian gallery, a new Japanese garden, and the systematic sector were built. Currently, the “Vasile Fati” Botanical Garden is a multifunctional centre for education, teaching and research.¹⁷

¹⁷ Website of the Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică “Vasile Fati Jibou.”

la acea vreme parcul era deteriorat, dând semne evidente de îmbătrânire, motiv pentru care se simțea nevoia unor ample măsuri de igienizare și replantare. În octombrie 1968, profesorul Vasile FATI obține actul de înființare a grădinii botanice școlare și funcția de director al acesteia. În această perioadă, în partea de vest a castelului a fost amenajată o grădină romană în care au fost amplasate vestigii arheologice aduse de la Porolissum; în prezent, acestea se găsesc la Muzeul de istorie din Zalău. În 1970, grădina botanică devine unitate de sine stătătoare, funcționând între anii 1974-1990 sub denumirea de Stațiunea Tinerilor Naturaliști; din anul 1990 ea devine componenta principală a Centrului de Cercetări Biologice Jibou, desfășurată pe o suprafață de 25 ha și valorificând vestigiile vechiului parc al castelului.¹⁶

În anii 1968-1970 a fost construită prima seră, de 110 mp. A urmat construcția altor șase sere – destinate adăpostirii colecțiilor de plante tro-

¹⁶ Ion Bujor IVĂNESCU, *op. cit.*, p. 51-52. Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică „Vasile Fati Jibou”, accesat ultima dată în decembrie 2014, la URL: <http://gradina-botanica-jibou.ro/>. Irina LECA, *op. cit.*

picale, subtropicale și mediteraneene –, precum și a două laboratoare integrate în complexul de sere. În anii 1978-1982, au fost construite cele două sere domuri geodezice – acvariul și sera palmierilor. Tot în această perioadă s-au construit cele șase sere de microproducție, destinate producerii florilor tăiate și la ghiveci. După 1990, s-a amenajat un acvariu modern, o galerie amazoniană, o nouă grădină japoneză și sectorul sistematic. În prezent, Grădina Botanică „Vasile Fati” este un centru multifuncțional de educație, învățământ și cercetare.¹⁷

Din clădirea castelului, după 1990, diversele funcțiuni au dispărut, iar în 2010 aici mai funcționa doar Clubul copiilor din Jibou. Recent, castelul și o parte din anexe au fost retrocedate moștenitorilor. Această situație nu va afecta grădina botanică, iar cripta familiei WESSELÉNYI, grajdul și manejul rămân în posesia Centrului de Cercetări Biologice Jibou, care își propune să le restaureze și să le redea circuitului turistic.¹⁸

Peisaj

■ Orașul Jibou este situat în nord-estul Țării Silvaniei,¹⁹ pe malul stâng al râului Someș, la confluența acestuia cu Agrijul. Râul Someș, prezent la est de așezare, își schimbă aici direcția de curgere de la N-S la E-V și, în continuare, la S-N, ocolind *Piscuiul Ronei*, cunoscut și sub numele de *Țugluiu Turbuțai / Dealul lui Rákóczi (Rákóczi-hegy)*.²⁰ Podișul Someșan se întinde spre sud-est, iar Podișul Boiului spre nord-est de Jibou.²¹

Amplasament

■ Ansamblul castelului Wesselényi – suprapus actualei grădini botanice – se află în zona central-vestică a Jiboului, retras de la drumul de traversare a acestuia pe direcția sud-nord; accesibilă la mică distanță de centru, actuala grădină botanică își întinde suprafața până la limita vestică a orașului. Amplasamentul are formă neregulată, delimitat fiind înspre est (N-E-S) de proprietăți cu construcții izolate și grădini, respectiv înspre vest (N-V-S) de terenuri agricole și păduri. (foto 1)

Relief local și dispunerea elementelor majore

■ Făcând parte din versantul care urcă pe direcția S-E și N-V de la drumul principal de traversare a orașului, terenul pe care se desfășoară actuala grădină botanică este sistematizat prin terasare. Porțiunea cea mai joasă a terenului, încă în pantă, cuprinde secvența accesului actual în grădina botanică. La capătul acesteia se regăsește terasa principală, cuprinzând componentele principale ale reședinței istorice – curtea de onoare, cas-

17 Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică „Vasile Fati Jibou”.

18 Irina LECA, *op. cit.*

19 Zona Dealurilor Silvaniei.

20 Denumit *Dealul lui Rákóczi (Rákóczi-hegy)* în amintirea confruntării militare desfășurată la Jibou, pe 11 noiembrie 1705, între Francisc Rákóczi II, principele Ardealului și armatele imperiale, pentru independența față de Austria. A se vedea: Ion IVĂNESCU, *op. cit.*, p. 14. O suprafață de 0,5 ha din acest masiv este clasată, sub denumirea de „Calcarele de Rona” drept monument al naturii datorită prezenței fosilelor provenite în special din sedimente marine terțiare, dar și datorită rămășițelor mai vechi precum coaste și dinți de dinozauri de la sfârșitul Cretacicului. A se vedea Legea nr. 5 din 6 martie 2000 privind aprobarea Planului de amenajare a teritoriului național – Secțiunea a III-a – zone protejate / I. Zone naturale protejate de interes național și monumente ale naturii / 2. Rezervații și monumente ale naturii. Nr. crt. 2.685, accesată ultima dată în septembrie 2014, la URL: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=22636.

21 Delimitarea peisajului coincide cu cea întrebuintată de autoare în *Parcul castelului Béldi din Jibou, județul Sălaj. Date istorice și contemporane*, în „Transsylvania Nostra”, nr. 4/2014, p. 39-45.

The various functions of the manor house's building have disappeared after 1990, only the Jibou Children's Club was still functioning in 2010. Recently, the manor house and part of the annexes were retroceded to the heirs. This will not affect the botanical garden and the WESSELÉNYI family crypt, the stables and the riding hall will also remain in the ownership of the Jibou Biological Research Centre, which aims to conserve and introduce them into the tourist circuit.¹⁸

Landscape

■ Jibou is found in the north-eastern part of Țara Silvaniei,¹⁹ on the left bank of the Someș River, at its confluence with the Agrij River. The Someș River, to the settlement's east, changes its direction of flow here, from North-South to East-West and, further, to South-North, bypassing *Piscuiul Ronei*, also known as *Țugluiu Turbuțai / Dealul lui Rákóczi* (in Hungarian, *Rákóczi-hegy*).²⁰ The Someșan Plateau lies to the southeast and the Boiului Plateau to the northeast of Jibou.²¹

Placement

■ The Wesselényi Manor House ensemble – superposed over the current botanical garden – is found in the central-western area of Jibou, retreated from the road that crosses it from South to North; accessible at a small distance from the centre; the current botanical garden unfolds until the town's western limit. The site has an irregular shape, being limited to the east (North-South-East) by plots with isolated buildings and gardens, respectively to the west (North-West-South) by agricultural lands and forests. (Photo 1)

Local relief and the placement of major elements

■ Being part of the slope that climbs on a Southeast-Northwest direction from the main road crossing the town, the site of the current botanical garden is terraced. The

18 Irina LECA *op. cit.*

19 Silvaniei Hills area.

20 Called *Rákóczi's Hill (Rákóczi-hegy)* in the memory of the military confrontation that took place in Jibou, on November 11, 1705, between Ferenc Rákóczi II, Prince of Transylvania and the imperial armies, for independence from Austria. See: Ion IVĂNESCU, *op. cit.* 14. An area of 0.5 hectares of this massif is listed, under the name of “Calcarele de Rona,” as a monument of nature due to the presence of fossils, mainly from tertiary marine sediments, but also because of older remains such as dinosaur ribs and teeth from the end of the Cretaceous. See Law no. 5 of March 2000, regarding the approval of the National Landscaping Plan – Section III – protected areas / 1. Protected natural areas of national interest and natural monuments / 2. Preserves and natural monuments. No. 2.685, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=22636 (September 2014).

21 The delimitation of the landscape corresponds with the one used by the author in “Béldi Manor House Park in Jibou, Sălaj County. Historical and Contemporary Data,” *Transsylvania Nostra* 4 (2014), 39-45.

lower area of the site, still sloped, contains the current access sequence to the botanical garden. The main terrace is found at its end, containing the main components of the historic residence – *cour d'honneur* (formal courtyard), manor house, and ornamental garden – but also the modern greenhouses of the botanical garden. Climbing the slope, this is followed by the terrace of the Roman garden in the shape of an elongated stripe of land, with the annex terrace above it. Beyond it, the terrain continues to climb to the northwest, with the relatively recent arrangements of the botanical garden. (Figure 3)

Access elements

■ During the time of the original, residential function of the manor house, the main access to the premises was made through the formal courtyard, from the current Parcului Street. (Figure 2) The gangway placed at the ground floor of the manor house's north-eastern wing ensured both the connection with the ornamental garden and the access to the manor house itself. (Figure 4) While the topographic survey from the beginning of the 19th century does not detail any design of the *cour d'honneur*, the representation in perspective published by Margit B. NAGY in her study on the manor house in Jibou, presents the Baroque building with a design of the formal courtyard, in which flowerbeds were present (Figure 6):²² a central roundel and four triangular beds

22 Margit B. NAGY, *op. cit.*, 197, figure 186.

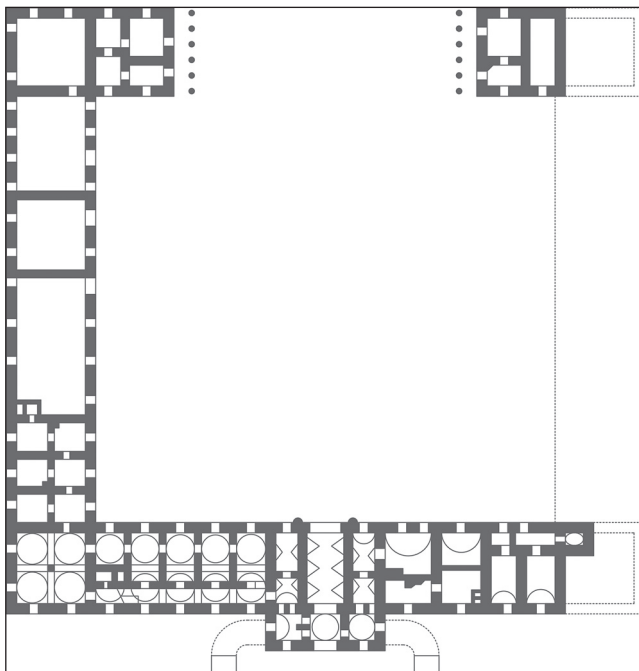
telul, grădina ornamentală – dar și serele moderne ale grădinii botanice. Urcând versantul, urmează terasa grădinii romane sub forma unei fâșii alungite de teren, iar mai sus de ea terasa anexelor. Dincolo de aceasta, terenul continuă să urce spre N-V, cu amenajările relativ recente ale grădinii botanice (fig. 3).

Amenajările de acces

■ În vremurile funcțiunii originare, rezidențiale, a castelului, accesul principal în incintă se făcea prin curtea de onoare, dinspre actuala strada Parcului (fig. 2). Gangul dispus la parterul aripii nord-estice a castelului asigura atât legătura cu grădina ornamentală cât și accesul propriu-zis în castel (fig. 4). În timp ce ridicarea topografică de început de secol XIX nu detaliază vreo amenajare a curții de onoare, reprezentarea perspectivă publicată de Margit B. NAGY în studiul său referitor la castelul din Jibou prezintă ansamblul baroc cu o amenajare a curții de onoare în care ar fi apărut și straturi vegetale (fig. 6):²² un rondou central și patru straturi triunghiulare înspre colțurile curții. Traseele de circulație ar fi corespuns celor două axe perpendiculare ale curții, oprindu-se în inelul care definea rondoul central și la care se adăuga un traseu pe perimetrul curții. Dacă intrarea în curtea de onoare s-ar fi făcut prin intermediul unei alei lineare, la capătul opus, în dreptul gangului, suprafața de circulație s-ar fi lărgit sub forma unui mic peron. Ilustratele de început de secol XX (foto 5) prezintă jumătatea dinspre castel a curții în mare parte ocupată de straturi vegetale, dar într-o formă diferită de cea descrisă anterior, cu o circulație inelară, mai largă, pe perimetru și cu legături mai înguste străbătând transversal curtea și delimitând straturile vegetale.²³

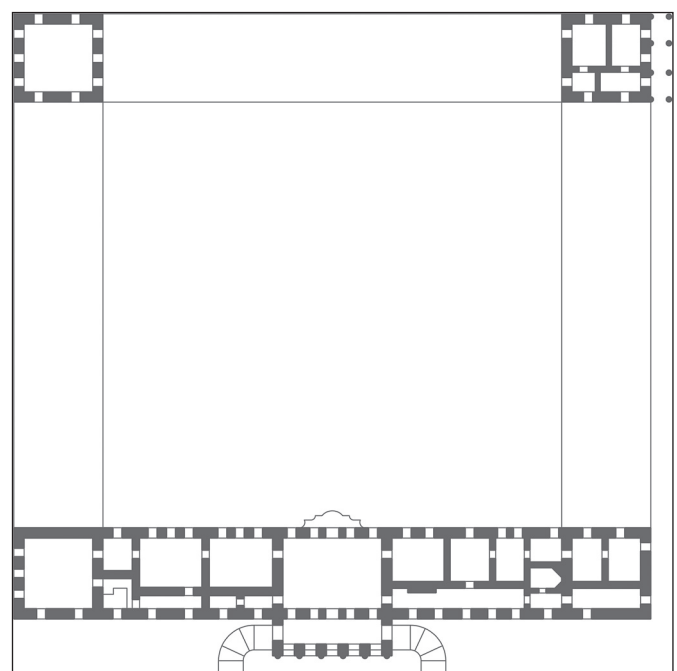
22 Margit B. NAGY, *op. cit.*, p. 197, fig. 186.

23 În funcție de sursă, se regăsesc mai multe încadrări care prezintă, cu mici variațiuni, aceeași situație. Jumătatea sud-vestică a curții de onoare nu este surprinsă în nici una din reprezentările din această perioadă disponibile autoarei.

■ Fig. 4. Planul nivelului parter al castelului (redesenat de autoare, după planul publicat de Margit B. NAGY în *Reneszansz és barokk Erdélyben*, 1970 © Andreea MILEA

■ Figure 4. Ground floor layout of the manor house (redrawn by the author, after the plan published by Margit B. NAGY in *Reneszansz és barokk Erdélyben*, 1970 © Andreea MILEA

■ Fig. 5. Planul nivelului etaj al castelului (redesenat de autoare, după planul publicat de Margit B. NAGY în *Reneszansz és barokk Erdélyben*, 1970. © Andreea MILEA

■ Figure 5. Upper floor layout of the manor house (redrawn by the author, after the plan published by Margit B. NAGY in *Reneszansz és barokk Erdélyben*, 1970 © Andreea MILEA

■ **Fig. 6.** *Perspectivă desenată a castelului Wesselényi din Jibou, publicată de Margit B. NAGY în Renezánsz és barokk Erdélyben (1970) © Editura Kriterion*
■ **Figure 6.** *Perspective drawing of the Wesselényi Manor House in Jibou, published by Margit B. NAGY in Renezánsz és barokk Erdélyben, 1970 © Editura Kriterion, București*

Separarea, pe parcursul secolului al XX-lea, a funcțiunii curții de onoare de cea a castelului și a grădinii ornamentale a condus la conturarea unui nou traseu de acces, pornind din strada Parcului și continuând de-a lungul aripii sud-estice a castelului, traseu de acces folosit în prezent de grădina botanică. Curtea de onoare, în mare parte asfaltată, și-a pierdut aspectul reprezentativ, dobândind așa-zise amenajări – straturi geometrice înierbate – a căror poziție și formă a fost determinată pe considerentul creării unor posibile trasee de exerciții pentru poligonul școlii de șoferi, foto 7) Prezența câtorva tufișuri ornamentale în cadrul acestor straturi este pur accidentală.

■ **Foto 2.** *Detaliu de amenajare a parcului Castelului Wesselényi din Jibou, în fotografia publicată de József BIRÓ în Erdélyi kastélyok (1944); fotografia provine din arhiva lui Kálmán SZÖLLŐSY © Új Idők Irodalmi Intézet*
■ **Photo 2.** *Landscape design detail of the Wesselényi Manor House Park in Jibou, in the photo published by József BIRÓ in Erdélyi kastélyok (1944); the photo belongs to the archive of Kálmán SZÖLLŐSY © Új Idők Irodalmi Intézet – Singer és Wolfner – Kiadása, Budapest*

towards the corners of the court. The circulation paths would have corresponded to the two perpendicular axes of the courtyard, stopping in the ring defining the central roundel, to which a path on the courtyard's perimeter was added. If the entrance to the courtyard would have been made through a linear alley, at the opposing end, facing the gangway, the circulation surface would have been widened as a small platform. The images from the early 20th century (Photo 5) present the half of the courtyard facing the manor house largely occupied by vegetation beds, in a different shape from the one mentioned above, with a circular, wider alley on the perimeter, and with narrower connections crossing the courtyard and delineating the vegetation beds.²³

The separation, during the 20th century, of the *cour d'honneur* function from that of the manor house and ornamental garden, led to the shaping of a new access route, starting from Parcului Street and continuing along the manor house's south-eastern wing, access used currently by the botanical garden. The formal courtyard, largely asphalted, has lost its representative appearance, acquiring so-called design elements – geometric grass areas –, the position and shape of which were determined on the grounds of creating possible exercise paths for the driving school polygon. (Photo 7) The presence of several ornamental bushes within these beds is purely accidental.

The manor house and its relationship with the landscape design

■ The manor house has a basement, ground floor and upper floor, with an L-shaped layout. However, at the level of the whole ensemble, composed of manor house and formal courtyard, the latter, over time, became limited on three sides: on the north-eastern and south-eastern by the building's wings and on the north-western by the embankment supporting the level difference between the terrace of the courtyard and that of the Roman garden. Thus, a U-shaped spatial configuration was created, suggested all the more by the presence of the isolated pavilion, placed at the end of the north-western embankment-wing, which answers symmetrically the pavilion at the end of the south-eastern building-wing. (Figures 4-5)

The main, north-eastern side of the manor house ensures the connection between the formal courtyard and the ornamental garden, by a gangway placed on the north-eastern elevation axis. A central projection detaches on the elevation, with a wide loggia at the upper floor. From here, the perspective opens on the ornamental garden, with designs placed on the elevation's axis, symmetrical with it (both in the past and in the present; see below, *The*

²³ Many classifications are found, based on the source, presenting, with small variations, the same situation. The south-western area of the formal courtyard is not captured in any of the representations from this period available to the author.

landscape design). On the opposing side of the same wing, toward the courtyard, the entrance to the gangway is marked and covered by a balcony of the upper floor. From here, the view opens on the formal courtyard.

As devices built to connect the manor house with the landscape design elements, we must mention the two curved ramps with steps, ensuring the direct connection between the upper floor loggia and the ornamental garden. Still visible in postcards from the beginning of the 20th century (Photos 3-4) and represented in the perspective drawing published by Mór PETRI in 1901²⁴ (Figure 7), but also in the reconstruction of the manor house's plans published by Margit B. NAGY in 1970 (Figures 4-5),²⁵ these two curved ramps, framing the central projection of the north-eastern elevation, do not exist anymore. At the time Margit B. NAGY's study was published, in a photo contemporary with the study, we can notice the absence of the two curved ramps; the eastern arch of the loggia appears already to have a full parapet. A straight ramp starting from the western arch, with steps and an intermediary landing, unfolding along the elevation, connects the loggia with the garden. This situation has been perpetuated to the present.

The two south-western corner pavilions open face to face, each through a portico bordered by Doric columns.

Beyond the already mentioned visual relationships created along the ensemble's compositional axis, we must point out the generous vista opening on Jibou, Someș and the faraway hills, from the terrace of the ornamental garden (Photo 6), as well as from the eastern end of the loggia at the upper floor of the elevation. The higher areas of the site, beyond the terrace of the so-called Roman garden, also benefit from this perspective.

The landscape design²⁶

■ We can distinguish two distinct states in the park's existence: the manor house park in its residential period (until 1945) and he park transformed into a botanical garden (after 1968).

At the time of its creation (1769-1773), the First Military Survey does not indicate the presence of any relevant arrangements. (Figure 1) The Second Military Survey (1853-1873), already signalling the presence of the manor house, is also offer-

■ Fig. 7. Perspectivă desenată a Castelului Wesselényi din Jibou, publicată de Mór PETRI în Szilágy vármegye monográphiája, 1901 © Franklin-Társulat, Budapest

■ Figure 7. Perspective drawing of the Wesselényi Manor House in Jibou, published by Mór PETRI in Szilágy vármegye monográphiája, 1901 © Franklin-Társulat, Budapest

Castelul și relația lui cu amenajările exterioare

■ Castelul se dezvoltă pe subsol, parter și un etaj, având o configurație planimetrică în L. Totuși, la nivelul întregului alcătuit din castel și curtea de onoare, aceasta din urmă a ajuns în timp să fie delimitată pe trei laturi: pe cele nord-estică și sud-estică de aripile castelului, iar pe cea nod-vestică de taluzul care susține diferența de nivel dintre terasa curții de onoare și terasa grădinii romane. Se creează astfel o configurație spațială în U, sugerată cu atât mai mult prin prezența pavilionului izolat, dispus la capătul aripii-taluz nord-vestice și care răspunde simetric pavilionului de la capătul aripii-clădire sud-estice. (fig. 4-5)

Latura principală, nord-estică, a castelului asigură legătura între curtea de onoare și grădina ornamentală, prin intermediul unui gang dispus în axul fațadei nord-estice. Pe această fațadă se detașează un rezalit central, la al cărui etaj este amenajată o loggia amplă. De aici, perspectiva se deschide asupra grădinii ornamentale, cu amenajări dispuse în axul fațadei și simetrice față de acesta (atât în prezent cât și în trecut; a se vedea, mai jos, *Amenajarea exterioară*). Pe latura opusă a aceleiași aripi, spre curtea de onoare, intrarea în gang este marcată și adăpostită de un balcon la nivelul etajului. De aici, perspectiva se deschide asupra curții de onoare.

Ca dispozitive construite pentru relaționarea castelului cu amenajările exterioare trebuie amintite cele două rampe arcuite cu trepte, asigurând legătura directă între loggia etajului și grădina ornamentală. Vizibile încă în ilustratele de început de secol XX (foto 3-4) și reprezentate în perspectiva desenată publicată de Mór PETRI în 1901²⁴ (fig. 7), dar și în reconstituirile planurilor castelului publicate de Margit B. NAGY în 1970 (fig. 4-5).²⁵ Aceste două rampe arcuite, încadrând rezalitul central al fațadei nord-estice, nu mai există la ora actuală. La vremea publicării studiului lui Margit B. NAGY, într-o fotografie contemporană studiului putem observa absența celor două rampe arcuite; arcada estică a loggiei apare deja ca având un parapet plin, iar din arcada vestică o rampă dreaptă cu trepte și podest intermediar, desfășurându-se de-a lungul fațadei, leagă loggia de grădină. Această situație s-a perpetuat până în prezent.

Cele două pavilioane sud-vestice, de colț, ale ansamblului, se deschid fiecare, față-n față, prin câte un portic delimitat de coloane doric.

24 Mór PETRI, *op. cit.* vol. 2, 19.

25 Margit B. NAGY, *op. cit.*, 192: figure 184, 193: figure 185.

26 Taking into account the specifics of the landscape architecture and the elements with which it works, we consider the following aspects to be of interest for the study of the historic parks' landscape design: the style of the landscaping, the delimitation of different areas; the compositional principles used in the design; placement of the circulation routes, their hierarchy and the treatment of the stepping surface; the placement of the vegetation, the height of the specimens and the used species; the presence of ornamental constructions, objects, and of park furniture.

24 Mór PETRI, *op. cit.*, vol. II, p. 19.

25 Margit B. NAGY, *op. cit.*, p. 192 fig. 184, p. 193 fig. 185.

■ **Foto 3.** Fațada nord-estică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a grădinii ornamentale la începutul secolului XX © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Foto 4.** Fațada nord-estică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a grădinii ornamentale la începutul secolului XX © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Foto 5.** Fațada sud-vestică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a curții de onoare la începutul secolului XX © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Foto 6.** Fațada nord-estică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a grădinii ornamentale la începutul secolului XX © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca

■ **Photo 3.** North-western elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the landscaping of the ornamental garden at the beginning of the 20th century © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Photo 4.** North-eastern elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the landscaping of the ornamental garden at the beginning of the 20th century © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Photo 5.** South-western elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the formal courtyard at the beginning of the 20th century © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca ■ **Photo 6.** North-eastern elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the landscaping of the ornamental garden at the beginning of the 20th century © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca

Dincolo de relațiile de perspectivă create de-a lungul axului compozițional al ansamblului, deja amintite, trebuie să semnalăm și perspectiva generoasă care se deschide înspre Jibou, Someș și dealurile din depărtare de pe terasa grădinii ornamentale (foto 6) și din capătul estic al loggiei de la etajul fațadei orientate spre aceasta. De această perspectivă profită de asemenea și zonele mai înalte ale terenului, dincolo de terasa actualii așa-numite grădini romane.

Amenajarea exterioară²⁶

■ Putem distinge două stări distincte din existența parcului: parcul castelului în perioada funcțiunii sale rezidențiale (până în 1945) și parcul transformat în grădină botanică (după 1968).

²⁶ Luând în considerare specificul arhitecturii peisagere și a elementelor cu care ea lucrează, pentru studiul amenajărilor parcurilor istorice considerăm că sunt de interes următoarele aspecte: stilul amenajării parcului; delimitarea zonelor cu caracter diferit; pricipiile compoziționale la care s-a recurs în amenajare; dispunerea traseelor de circulație, ierarhia acestora și tratarea suprafeței de călcare; dispunerea vegetației, înălțimea exemplarelor vegetale și speciile întrebuintate; prezența construcțiilor ornamentale, a obiectelor ornamentale și a mobilierului de parc.

ing hints on the garden's layout. (Figure 2) The map suggests a delimitation of the landscaping corresponding to the current main terrace and the Roman garden's terrace, stopping next to the stables; moreover, the area of entrance to the current botanical garden does not appear either to be a part of the layout. The *cour d'honneur* seems to be lacking any ornamental elements, but the layout of the ornamental garden seems to be represented: with an approximately square area (the north-eastern corner is blunted), it is divided into four sections by two axial circulation paths, one of which corresponds to the compositional axis of the north-eastern elevation of the manor house. At the point where the two axes meet, a larger circular area is developed, the centre of which is highlighted by an ornamental element, probably the fountain. Each of the four ornamental garden sectors seems to contain a vegetation bed. As we have already mentioned for the access ele-

ments, it is possible that this arrangement layout was to be found at a given moment (with slightly modified proportions and a round flowerbed replacing the fountain) also in the formal courtyard, as is suggested by the perspective drawing of the Baroque ensemble published by Margit B. NAGY. (Figure 6) In addition, we notice that the representation suggests small vegetation for the courtyard, scattered trees and shrubs populating the area around the building's terrace.

From the late 19th and early 20th century, we have access to a series of representations of the manor house and exterior elements in Jibou.

One of the photos published by József BIRÓ (Photo 2),²⁷ from the archive of Kálmán SZÓLLÓSY, is interesting, presenting part of the ornamental garden terrace, as seen from the manor house. We can see the fountain, a circular flowerbed limited by a hedge and populated with spherically trimmed bushes, a small medallion-shaped flowerbed, as well as rich vegetation in the immediate vicinity. The element that is different from the subsequent images, dating from around the same period, to which we have access, is the wide surface covered with grass, where these elements were placed, and the simple path appearance of the circulation routes. We no longer find this situation in other images, the grassy surface being replaced with a large gravelled area, within which the well-defined vegetation beds find their place.

The perspective drawing published by Mór PETRI in 1901 (Figure 7) presents the north-eastern side of the manor house and a large part of the ornamental garden unfolding in front of it. The fountain placed in the elevation's symmetry axis appears surrounded by a tall parapet (approx. 1 metre related to the human silhouette present in the image) made of narrow elements (possibly wood). The large gravelled area in front of the elevation seems marked by a series of ornamental medallions, circular or approximately triangular with rounded corners, decorated following geometric designs with small plants, rising in the centre, where some of them culminate with an exotic specimen. Ornamental shrubs and isolated mature coniferous and deciduous trees appear, placed in isolated arrangements. Two specimens of such deciduous trees appear placed symmetrically to the compositional axis, at the corners of the elevation's central projection, within the arch of the two ramps connecting the upper floor loggia to the garden. The ground floor of the north-eastern elevation appears covered in climbing plants. We also distinguish an element of garden furniture as a wooden bench placed at the base of a tree. We can characterise this arrangement as still geometric (formal), but with a more relaxed geometry than the one present in the second topographic map, from the 19th century, marking in fact the stylistic dif-

■ Foto 7. Fațada sud-vestică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a curții de onoare © Andreea MILEA, 2007

■ Photo 7. South-western elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the formal courtyard © Andreea MILEA, 2007

La vremea redactării ei (1769-1773), Harta Iosefină nu indica prezența vreunei amenajări relevante (fig. 1). Harta Franciscană (1853-1873), semnalând deja prezența castelului, ne oferă și indicii despre organizarea planimetrică a grădinii (fig. 2). Harta sugerează o delimitare a amenajării corespunzând actualei terase principale și terasei grădinii romane, oprindu-se în dreptul clădirii grajdului; de asemenea, nici zona de acces în actuala grădină botanică nu apare a fi cuprinsă, la vremea respectivă, în delimitare. Curtea de onoare apare lipsită de amenajări, în schimb este reprezentată organizarea planimetrică a grădinii ornamentale: de suprafață aproximativ pătrată (cu colțul nord-estic teșit), aceasta este împărțită în patru sectoare prin intermediul a două circulații axiale, dintre care una corespunde axului compozițional al fațadei nord-estice a castelului. La întâlnirea celor două axe se dezvoltă un spațiu circular mai amplu, al cărui centru este marcat de o amenajare sau un obiect, probabil havuzul. Fiecare dintre cele patru sectoare ale grădinii ornamentale pare să conțină câte un strat vegetal. Așa cum am prezentat deja cu ocazia amenajărilor de acces, este posibil ca această schemă de amenajare să se fi regăsit la un moment dat (cu proporțiile ușor modificate și înlocuind havuzul cu un rondou vegetal) și în cadrul curții de onoare, așa cum sugerează reprezentarea perspectivă a ansamblului baroc publicată de Margit B. NAGY (fig. 6). Pe lângă cele deja expuse, observăm că reprezentarea sugerează pentru curtea de onoare o vegetație mărunță, arbori răzleți și arbuști populând terenul în jurul terasei ansamblului construit.

De la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea dispunem de o serie de reprezentări ale castelului și amenajărilor exterioare din Jibou.

Interesantă este una dintre fotografiile publicate de József BIRÓ (foto 2),²⁷ provenind din arhiva lui Kálmán SZÓLLÓSY, care prezintă o parte din terasa grădinii ornamentale privită dinspre castel. Se observă havuzul, un rondou delimitat cu o bordură de gard viu și populat cu tufișuri fasonate sferic, un medalion de mici dimensiuni, precum și o bogată vegetație arborescentă în imediata apropiere. Elementul diferit față de imaginile ulterioare, dar din aceeași epocă, de care dispunem, este întinsa suprafață

²⁷ József BIRÓ, *op. cit.*, pl. XLV, figure 69.

²⁷ József BIRÓ, *op. cit.*, pl. XLV, fig. 69.

îmierbată în care aceste amenajări își găsesc locul și aparența de simple poteci a traseelor de circulație. Această situație nu o mai regăsim în alte imagini, suprafața îmierbată fiind înlocuită cu o întinsă suprafață prunduită în cadrul căreia straturile vegetale, bine delimitate, își găsesc locul.

Desenul perspectiv publicat de Mór PETRI în 1901 (fig. 7) prezintă latura nord-estică a castelului și o bună parte a grădinii ornamentale desfășurată în fața ei. Havuzul – fântâna arteziană – dispus în axul de simetrie al fațadei apare înconjurat de un parapet înalt (circa 1 m rapotat la silueta umană prezentă în imagine) executat din elemente zvelte (posibil lemn). Suprafața prunduită amplă din dreptul fațadei apare punctată de o serie de medalioane ornamentale, circulare sau aproximativ triunghiulare cu colțurile rotunjite, amenajate după desene geometrice cu plante mărunte ornamentale și înălțându-se spre centru, unde unele dintre ele culminează cu un exemplar exotic. Arbuști ornamentali, dar și foioase și conifere mature, apar în dispuneri izolate. Două exemplare de astfel de arbori foioși par să fie așezați simetric față de axul compozițional, la colțurile rezaliturii central al fațadei, în arcuirea celor două rampe care leagă loggia etajului de grădină. Parterul fațadei nord-estice apare îmbrăcat în plante agățătoare. Distingem totodată și un exemplar de mobilier de grădină sub forma unei bănci de lemn dispusă la baza unui arbore. Putem caracteriza această amenajare ca fiind în continuare geometrică, dar de o geometrie mult mai destinată decât cea prezentată în cea de-a doua hartă topografică, de secol XIX, marcând de fapt diferența stilistică din-

ferențe between the Baroque-inspired,²⁸ geometric design and the Romantic landscape, respectively mixed²⁹ design, specific to Transylvanian parks at the beginning of the 20th century.

Postcards from the beginning of the early 20th century³⁰ (Photo 3) confirm the

28 „Grădinile baroce [...] concepute ca arhitecturi vegetale, caracterizate de compoziție geometrică și efecte perspective” (Baroque gardens [...] conceived as vegetal architecture, characterized by geometrical composition and effects of perspective). KOVÁCS Kázmér, *Peisaj cu grădină și casă* (București: Simetria, 2011), 135.

29 The mixed style reunites the characteristics of geometric (formal) and landscape gardens, making its presence felt in the second half of the 18th century and imposing itself towards the end of the 19th century. Unlike the landscaped style, which needed vast spaces in order to create scenes of natural landscape, the mixed style can be applied and adapted to relatively small areas. For the characteristics of mixed landscaping style, see Ana-Felicia IL-ESCU, *Arhitectură peisager* (București: Editura Ceres, 2003), 62-64.

30 There are many postcard representations of the manor house in Jibou from the early 20th century. Those presented here are only a few, selected in order to capture the landscaping alteration.

■ **Foto 8.** Fațada nord-estică a Castelului Wesselényi din Jibou și detalii de amenajare a grădinii ornamentale dispuse simetric față de axul compozițional © Andreea MILEA, 2007

■ **Photo 8.** North-eastern elevation of the Wesselényi Manor House in Jibou and details from the landscaping of the ornamental garden placed symmetrically to the compositional axis © Andreea MILEA, 2007

■ **Foto 9.** Grădina ornamentală, cu dispuneri simetrice față de axul compozițional, privită din loggia etajului rezaliturii central al aripii nord-estice a castelului © Andreea MILEA, 2007

■ **Foto 10.** Serele geodezice și detalii de amenajare a grădinii ornamentale © Andreea MILEA, 2007

■ **Photo 9.** Ornamental garden, with elements placed symmetrically to the compositional axis, seen from the loggia of the central projection on the upper floor of the manor house's north-eastern wing © Andreea MILEA, 2007

■ **Photo 10.** Geodesic greenhouses and details of the ornamental garden landscaping © Andreea MILEA, 2007

vegetation arrangements presented in the drawing published by Mór PETRI, including the aspect and position of the two trees placed at the corners of the central projection of the north-eastern elevation, as well as the ground floor of the elevation covered in climbing plants. Only the fountain appears to have been freed from the tall encircling parapet.

Subsequent images (Photo 4) suggest the disappearance of the two tall trees next to the central projection of the north-eastern elevation, the occupation of the space formed by the arching of the stairs with continuous ornamental shrubs, and the doubling of the fountain's stone parapet with a ring of small ornamental plants. It is

tre amenajarea geometrică de inspirație barocă²⁸ și amenajarea romantică, respectiv mixtă²⁹ specifică parcurilor transilvănene la începutul secolului al XX-lea.

Ilustrate de început de secol XX³⁰ (foto 3) confirmă dispunerile vegetale prezentate în desenul publicat de Mór PETRI, inclusiv aspectul și poziția celor doi arbori dispuși la colțurile rezaliturii central al fațadei

28 „Grădinile baroce [...] concepute ca arhitecturi vegetale, caracterizate de compoziție geometrică și efecte perspective.” KOVÁCS Kázmér, *Peisaj cu grădină și casă*, București, Simetria, 2011, p. 135.

29 Stilul mixt reunește caracteristicile grădinilor geometrice și a celor peisagere, făcându-și simțită prezența în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și impunându-se către sfârșitul secolului al XIX-lea. Spre deosebire de stilul peisager, care necesită spații vaste pentru crearea scenelor de peisaj natural, stilul mixt este aplicabil și adaptabil și unor suprafețe de teren relativ reduse. Pentru caracteristicile stilului mixt de amenajare a grădinilor, a se vedea Ana-Felicia ILIESCU, *Arhitectură peisageră*, București, Editura Ceres, 2003, p. 62-64.

30 Există numeroase reprezentări ilustrate de început de secol XX ale castelului din Jibou. Cele prezentate sunt doar câteva, selectate pentru a surprinde modificările de amenajare remarcate.

■ **Foto 11-12.** Detalii de amenajare în grădina romană © Andreea MILEA, 2007

■ **Photo 11-12.** Landscaping details in the Roman garden © Andreea MILEA, 2007

nord-estice, precum și parterul fațadei îmbrăcat în plante agățătoare. Doar havuzul apare eliberat de parapetul înalt împrejmuitor.

Imagini ulterioare (foto 4) sugerează dispariția celor doi arbori înalți din dreptul rezaliturii centrale al fațadei nord-estice, ocuparea spațiului din arcuirea rampelor de trepte cu arbuști ornamentali în câmp continuu și dublarea ghizdului de piatră al havuzului cu un inel de plante mici ornamentale. Este interesant de observat perspectiva închisă creată de-a lungul axului, prin gang, spre curtea de onoare, prin intermediul ecranelor de gard viu amenajate în aceasta din urmă.

După cum am văzut deja în cadrul amenajărilor de acces, la începutul secolului al XX-lea curtea de onoare apare ca fiind amplu amenajată cu straturi vegetale în dispuneri geometrice simetrice față de axul pozițional al ansamblului (foto 5). Straturile sunt delimitate prin ecrane consistente de gard viu tuns geometric, iar unele dintre straturi (cum este cel dinspre gang) conțin grupuri de trandafiri. Parterul fațadei sud-vestice a castelului, pe porțiunile aripilor de legătură dintre rezalitul central și pavilioanele de colț, apare îmbrăcat în plante agățătoare.

Grădina botanică, a cărei amenajare a început în 1959, este organizată pe sectoare (fig. 3): sectorul ornamental (foto 8-10); grădina japoneză mică învecinată serelor botanice, galeriei amazoniene, complexului de acvarii și serelor pilot; grădina romană (foto 11-12) alăturată sectorului plantelor medicinale și pavilionului administrativ; zona serelor de microproducție; rozariumul; centrul de educație ambientală; alpinariumul; sectorul fitogeografic; sectorul plantelor rare; grădina japoneză mare; sectorul sistematic în cadrul căruia se află și lacul de acumulare; sectorul florei României; rezervația paleontologică; sectorul zoologic; sectorul dendrologic; sectorul economic și sectorul „Vale Viilor”.³¹ Sectorul ornamental, în zona suprapusă fostei grădini ornamentale istorice, reia ca principiu pozițional organizarea simetrică față de axul fațadei castelului, cu dispuneri geometrice, speculând efecte controlate de perspectivă realizate cu material vegetal nou. Dincolo de această suprafață, amenajarea grădinii botanice a avut la bază atât considerente stilistice cât și funcționale, rezultând zone cu caracter vizual foarte diferit; totodată, amenajarea grădinii botanice este departe de a fi încheiată.

Concluzie

■ Spre deosebire de multe alte grădini istorice transilvănene, în cazul grădinii Castelului Wesselényi din Jibou avem la dispoziție date care permit recunoașterea cu suficientă claritate a câtorva din etapele de amenajare. Dacă în ceea ce privește grădina în stil geometric baroc informațiile sunt mai puține, oferindu-ne doar o organizare planimetrică de principiu, în ceea ce privește grădina în stil mixt de început de secol XX informațiile sunt mai numeroase, iar ilustrațiile de care dispunem ne redau cu mai multă claritate imaginea grădinii la epoca respectivă. Dacă putem aprecia că aceste informații și reprezentări ar putea sta la baza unei reconstituiri a amenajărilor grădinii corespunzătoare momentului de început de secol XX, trebuie să admitem că actuala amenajare suprapusă grădinii istorice păstrează doar puține – deși puternice – elemente de referință: prezența unui havuz, întrebuintarea axului fațadei castelului ca ax pozițional al grădinii ornamentale în dreptul acestei fațade, respectiv geometrizarea dispunerilor vegetale. Elemente valoroase ale amenajării istorice s-au pierdut: legătura funcțională dintre curtea de onoare și grădina ornamentală, amenajarea curții de onoare și caracterul reprezentativ al acesteia (curtea „de onoare” are în prezent mai degrabă caracterul unei curți sau platforme de serviciu), legătura loggiei de la etajul rezaliturii centrale cu grădina ornamentală sub forma rampelor arcuite încadrând gangul, dar și dispunerile

■ **Foto 13.** Cripta familiei WESSELÉNYI, aflată pe un deal în apropierea ansamblului nobiliar, iar în prezent aproape dispărută, în fotografia publicată de Mór PETRI în Szilágy vármegye monográphiája, I. kötet (1901) © Franklin-Társulat, Budapest

■ **Photo 13.** The WESSELÉNYI family crypt, found on a hill in the vicinity of the noble ensemble, and at present almost entirely disappeared, in a photo published by Mór PETRI in Szilágy vármegye monográphiája, 1901 © Franklin-Társulat, Budapest

interesting to observe the closed view created along the axis, through the gangway, to the formal courtyard, through the hedge screens placed in the latter.

As we have already seen in the section on access elements, at the beginning of the 20th century, the formal courtyard appears to be highly landscaped, with vegetation beds placed in geometrical layouts, symmetric to the ensemble's compositional axis. (Photo 5) The beds are separated by compact screens of geometrically trimmed hedge, with some of the beds (such as the one next to the gangway) having rose bushes. The ground floor of the manor house's south-western elevation, on the areas of the wings connecting the central projection with the corner pavilions, seems to be covered in climbing plants.

The botanical garden, established in 1959, is organized in sectors (Figure 3): the ornamental sector (Photos 8-10); the small Japanese garden adjacent to the botanical greenhouses, the Amazonian gallery, the aquarium complex, and to the pilot greenhouses; the Roman garden (Photos 11-12) next to the medicinal plants sector and to the administrative pavilion; the micro-production greenhouses area; the rose garden; the environmental education centre; the alpine garden; the phytogeography sector; the rare plants sector; the large Japanese garden; the systematic sector, where the accumulation lake is also found; the Romanian flora sector; the paleontological preserve; the zoology sector; the arboretum; the economic sector and the “Vale Viilor” sector.³¹ The ornamental sector, placed over the former historic ornamen-

31 Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică „Vasile Fati Jibou”.

31 Website of the Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică “Vasile Fati Jibou.”

tal garden, continues, as compositional principle, a layout symmetrical to the axis of the manor house's elevation, with geometrical elements, speculating controlled perspective elements created with new vegetation. Apart from this surface, the landscaping of the botanical garden was based both on stylistic and functional considerations, resulting in areas with very different visual characteristics; moreover, the landscaping of the botanical garden is far from finished.

Conclusion

■ Unlike many other Transylvanian historical gardens, in the case of the Wesselényi Manor House Park in Jibou we have information that allows us to recognize with sufficient clarity several of its design stages. If there is less data on the Baroque geometric garden, offering only a basic layout organization, the information is more comprehensive with regard to the mixed style garden from the beginning of the 20th century, the illustrations we have offer us a more clear image of the garden in that time. If we consider that this information and these representations might form the basis for a reconstruction of the garden's design corresponding to the beginning of the 20th century, we must admit that the current layout, superposed over the historical garden, preserves only few – although strong – references: the presence of a fountain, the use of the axis of the manor house's elevation as compositional axis of the ornamental garden next to the elevation, respectively the geometric design of the vegetation. Valuable elements of the historical arrangement were lost: the functional connection between the formal courtyard and the ornamental garden, the arrangement of the courtyard and its representative character (the *cour d'honneur* currently has rather the appearance of a service court or platform), the connection of the loggia from the ground floor of the main projection with the ornamental garden, as the two arched ramps framing the gangway, but also the more relaxed, more subtle geometric layouts of the ornamental garden at the beginning of the 20th century gave way to the current rigidity. Taking into account the small surface of the historical garden compared with the total surface of the botanical garden, the option to restore the historical image of the mixed style garden seems plausible without prejudice to the overall plant exhibition. On the contrary, the interest might be increased by the presentation of the residential model consisting of the manor house and its landscape design.

geometrice mai libere, mai subtile, ale grădinii ornamentale propriu-zise de început de secol XX în favoarea rigidității actuale. Considerând suprafața mică a grădinii istorice raportată la totalul suprafeței actuale a grădinii botanice, varianta refacerii imaginii istorice a grădinii în stil mixt pare o variantă posibil de luat în seamă fără a aduce prejudicii în ansamblul expoziției de plante. Dimpotrivă, interesul ar putea fi sporit prin prezentarea modelului rezidențial unitar format de castel și amenajările sale.

Bibliografie/Bibliography

- *** Centrul de Cercetări Biologice Grădina Botanică „Vasile Fati Jibou”, accesat ultima dată în decembrie 2014, la URL: <http://gradinabotanica-jibou.ro/>.
- *** Colecția de ilustrate a Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca.
- *** Harta Iosefină a Marelui Principat al Transilvaniei (Theil Des Comitats Szolnok Mediocris, und Doboka, Sectio 28, 1769-1773).
- *** Lista Monumentelor Istorice 2004, respectiv 2010 (Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Institutul Național al Patrimoniului).
- B. NAGY, Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.
- BARITŪ, Georgie, *Parti alese din Istori'a Transilvaniei Pre doue sute de ani din urma*, vol. I, Sibiu, In editiunea auctorului, Tipografia W. Krafft, 1889.
- BIRÓ, József, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet – Singer és Wolfner – Kiadása, 1944.
- DIACONESCU, Vasile, *Grădini botanice din România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- ILIESCU, Ana-Felicia, *Arhitectură peisageră*, București, Editura Ceres, 2003.
- IVĂNESCU, Ion Bujor, *Jiboul la 800 de ani*, Zalău Editura Sylvania, 2005.
- KOVÁCS, Kázmér, *Peisaj cu grădină și casă*, București, Simetria, 2011.
- LECA, Irina, „Jibou-Wesselényi”, monumenteuitate.uauim.ro, accesat ultima dată în ianuarie 2015, la URL: <http://monumenteuitate.org/ro/monument/274/Jibou-Wesselenyi#.VE1pbPmsVKI>.
- MILEA, Andreea, *Grădini istorice din Transilvania: primi pași pentru o cercetare sistematică*, în „Transsylvania Nostra”, nr. 4/2012, 48-60.
- MILEA, Andreea, *Parcul castelului Béldi din Jibou, județul Sălaj. Date istorice și contemporane*, în „Transsylvania Nostra”, nr. 4/2014, 39-48.
- MUREȘAN, Andrei, *Schiță monografică turistică a zonei în care este situat orașul Jibou, privită din punct de vedere instructiv-educational*, 1974, manuscris în Biblioteca Orășenească Jibou, județul Sălaj.
- PETRI, Mór, *Szilágy vármegye monográphiája*, vol. I-II, IV, Budapest, Franklin-Társulat, 1901-1902.
- SZABÓ M., Attila, „Dicționar de localități din Transilvania”, dicționar. referinte.transindex.ro, accesat ultima dată în decembrie 2014, la URL: <http://dicționar.referinte.transindex.ro/index.php?action=betu&betu=j&co=roman>
- KIRIZSÁN, Imola, dr. András KOVÁCS, dr. Bálint SZABÓ, Enikő TAKÁCS (eds.), *Száz erdélyi műemlék*, Cluj-Napoca, Utilitas, 2007.

■ JÁMBOR Imre¹

NEBBIEN Városligete

200 ÉVES A PESTI NÉPKERT

■ **Kivonat:** A XVIII–XIX. század fordulóján és az azt követő évtizedekben sorra létesülnek Európa-szerte a városi közkertek. Ezek között kiemelkedő jelentőségű a pesti Városliget, az akkor hivatalos német nevén a Stadtwaldchen. Azért jelentős, mert ez a világ első ilyen léptékű közkertje, amit egy város a saját birtokú területén, a saját költségén, a saját polgárai számára létesít, oly módon, hogy a tervezőt tervpályázat alapján választja ki. A megbízást 1813-ban Heinrich NEBBIEN nyeri el, aki a munkát 1815-re el is készíti. Tervei alapján a pesti népkert – lényegi elemeit, térszerkezetét, növényzetét, vízfelületeit, sétányrendszerét tekintve – 1816 és 1832 között megépül. NEBBIEN alkotása azért is jelentős, mert a Városliget a kor népkertjeinek egyik legszebbike, de lehet, hogy a legszebb.

■ **Kulcsszavak:** Városliget, népkert, Heinrich NEBBIEN, klasszicista festői kert, romantikus kert, szerkezetelemzés, térstruktúra, kertművészet-történet, tájművészet

■ 1813-ban a József nádor által létrehozott pesti Szépítő Bizottság tervpályázatot hirdetett meg a Stadtwaldchen rendezésére és területén népkert – HIRSCHFELD szóhasználatával: Volksgarten² – kialakítására. A megbízást Heinrich Christian NEBBIEN³ – szakmai pályafutásának csúcspontján,

1 Tájépítésszámológ, doktor, meghívott előadó tanár a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen, Marosvásárhely, Románia; a Budapesti Corvinus Egyetem nyugalmazott egyetemi tanára, Magyarország.

2 HIRSCHFELD, Christian Cay Lorenz: *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig, 1779, Weidmanns Erben un Reich. A Volksgartenek, népkertek funkciója, hogy a növekvő városok szerkezetében szabadon használható és tömegeket befogadni képes helyet biztosítsanak egy attraktív természetélmény megéléséhez, de főként a polgárosodás és a nemzetké formálódás folyamatának elősegítéséhez. A fátlan pesti határban ekkor nincs elérhető távolságban erre alkalmas pihenő- és kirándulóhely, míg a Duna túlsópartján, a hegyek karéjában fekvő Buda városának az erdőszült dombjai, lankái és a vizekben gazdag völgyek, az egykor királyi vadaskertek, kiváló táji adottságot jelentenek, amit a budai polgárok ki is használnak. Ez „irritáló” példaként szolgál a városnak, hogy a pesti városkörnyéken is szükség van kies, vonzó látványt nyújtó területekre, amit a pesti polgárok népkertként használhatnak.

3 Christian Heinrich NEBBIEN (1778–1841) jómódú, német, polgári családból származott. Mecklenburgban és Holsteinben mezőgazdasági és kertművészeti tanulmányokat folytatott, majd földművelési, erdészeti és építési gyakorlatot szerzett és az e tárgyú szakirodalommal ismerkedett. Harmincéves koráig számos tanulmányutat tett Németországban, Oroszországban, Angliában, Itáliában és Magyarországon. Önéletírásában *Ökonomratnak*, azaz gazdasági tanácsosnak nevezi magát. Munkái jelentős része, meliorációs, tájfasítási és talajjavítási súlypontokkal végzett birtokrendezés, de e feladataiban mindig esztétikai szempontok is vezérlik. Számos kertépítészeti tervet is készít. Mintegy 20 jelentősebb publikációja ismert. Ezek között a téma szempontjából jelentős: *Die Forschule der Landschaftsgartnerei* (*Hesperus*, 1. évf. 1818); *Geist der Landschafts-Bildnerei als Program dess grössern Werkes* (Weimar, 1821); *Der nützlich-schöne Hausgarten für Stadt und Land* (Leipzig, 1837). Fontosabb kertművészeti alkotásai Magyarországon: Alsókorompa, Brunswick-kastély parkja (1812–1818); Tóalmás, Prónay-kastély parkja (1812); Pest, Városliget 1813–1816); Martonvásár, Brunswick-kastély parkja (1821).

The City Park of NEBBIEN

THE PUBLIC GARDEN OF PEST
IS 200 YEARS OLD

■ **Abstract:** At the turn of the 19th century and during the following decades, urban public gardens were established sequentially all throughout Europe. The Pest City Park, Stadtwaldchen by its contemporary official German name, is of paramount importance among them. Its significance lies in the fact that it is the world's first public garden of this scale, established by a city on its own property, at its own expense, for its own burghers, by selecting the designer based on a competition. The commission was won in 1813 by Heinrich NEBBIEN, who completed the work by 1815. The public garden in Pest – regarding its essential elements, spatial structure, vegetation, water surfaces, and walkway system – was built based on his designs between 1816 and 1832. NEBBIEN's creation is also significant, because the City Park was one of the most beautiful public gardens of the age, maybe even the most beautiful one.

■ **Keywords:** City Park, public garden, Heinrich NEBBIEN, Classical landscape garden, Romantic garden, structural analysis, spatial structure, history of garden design, landscape architecture

■ In 1813, the Embellishment Committee of Pest, established by Palatine Joseph, announced a design competition for the landscaping of the Stadtwaldchen and, within its territory, for the development of a public garden – a Volksgarten, with the phrasing of HIRSCHFELD.² The commission was won

1 Landscape architect, PhD, DLA, invited lecturer at the Sapientia Hungarian University of Transylvania, Târgu Mureş, Romania; emeritus professor of the Corvinus University of Budapest, Hungary.

2 Christian Cay Lorenz HIRSCHFELD, *Theorie der Gartenkunst* (Leipzig: Weidmanns Erben un Reich, 1779). The function of the Volksgarten, i.e. of public gardens, was to ensure a space within the structure of growing cities, which could be used freely and would accommodate large masses for an attractive experience of nature, but mainly for the promotion of bourgeois values and of nation formation. At this time, there were no suitable places for leisure or strolling within easy distance in the treeless bounds of Pest, while on the Danube's opposite side, the forested hills and slopes, as well as the valleys rich in water and the former royal game preserves of Buda, located within the mountains meant excellent natural

by Heinrich Christian NEBBIEN³ – aged 35 and at the height of his professional career –, who following this had worked for nearly three years on the design's elaboration.

NEBBIEN was a professional in landscaping, amelioration, soil remediation and afforestation, economic rationality and sustainable use being a decisive aspect even in his garden design works. He stated – and this could even be considered his *ars poetica* of landscape gardening – that the garden's essence and basis is: “the free, pure natural form, which is born from the most intimate relationship of the pursuit for the economic and aesthetic. [...] These two pursuits [in the case of the garden] are so closely intertwined, that their results will be created together and simultaneously: the Beautiful utility and the Useful beauty.”⁴

The design of the “Ungarns Folks-Garten” was the outcome of the professional and creative conviction that beauty and utility should mutually reinforce each other. The garden's synoptic, freely shaped spatial structure, the walkways traced at the boundaries, from where an all-embracing prospect is offered, and the statuesque tree clumps, formed bouquet-like by the individuals of some species are all characteristic to the romantic transcription of the Classical landscape garden.

He also described its subdivisions forming independent units as painted images,

endowments, exploited readily by the burghers. This served as an “irritating” example for Pest, in view of the fact that there was a need for areas offering scenic and attractive sights in its environs as well, which could be used as a public garden by the Pest burghers.

3 Christian Heinrich NEBBIEN (1778-1841) came from a wealthy German bourgeois family. He studied agriculture and landscape gardening at Mecklenburg and Holstein, and later earned agricultural, forestry and construction training, respectively he got acquainted with the literature on this subject. By the age of 30 he had made many study trips to Germany, Russia, England, Italy and Hungary. In his autobiography, he called himself *Ökonómat*, i.e. an economic counsellor. A significant part of his work was landscaping with a focus on amelioration, afforestation and soil remediation, but in these tasks, he was always guided by aesthetic considerations. He also developed a great number of landscape architecture designs. Around 20 major publications are known by him, among which the following are relevant for this topic: “Die Forschule der Landschaftsgartnerei” (*Hesperus* 1, 1818); *Geist der Landschalfts-Bildnerei als Program dess grössern Werkes* (Weimar, 1821); *Der nützlich-schöne Hausgarten für Stadt und Land* (Leipzig, 1837). His major landscape gardening works in Hungary are: Alsó Korompa, garden of Brunswick Manor House (1812-1818); Tóalmás, garden of Prónay Manor House (1812); Pest, City Park (1813-1816); Martonvásár, garden of Brunswick Manor House (1821).

4 The cited original German text is as follows: “Ihr [der Landschaftsgartens] Wesen und Grundbegriff sei: freier, reiner Naturstiel, aus der innigsten Verkettung des ökonomischen Interesses mit dem ästhetischen geboren. [...] Da nun beide Interesse hier [beim Gärten] so innigst miteinander vereint erscheinen, daß sie stets miteinander geboren werden, überall eins aus dem anderen entstehen, folglich das Schöne nützlich und das Nützliche schön werten muß.” Christian Heinrich NEBBIEN, “Ungarns Folksgarten der koeniglichen Frey-Stadt Pesth” (manuscript, 1816).

■ **1. ábra:** A pesti Városerdő és az ahhoz kivezető fasor 1810-ben. LIPSZKY János négyszelvényes Pest–Buda–Óbuda térképének részlete © Kiscelli Múzeum, Budapest

■ **Figure 1.** The City Forest of Pest and the avenue leading out to it in 1810. Detail of János LIPSZKY's four segmental Map of Pest-Buda-Óbuda © Kiscell Museum, Budapest

35 évesen – nyerte el, majd ezt követően közel három évig dolgozott a terv kimunkálásán.

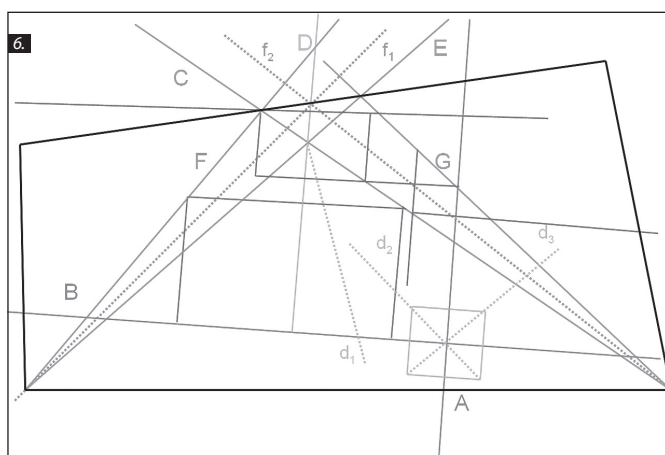
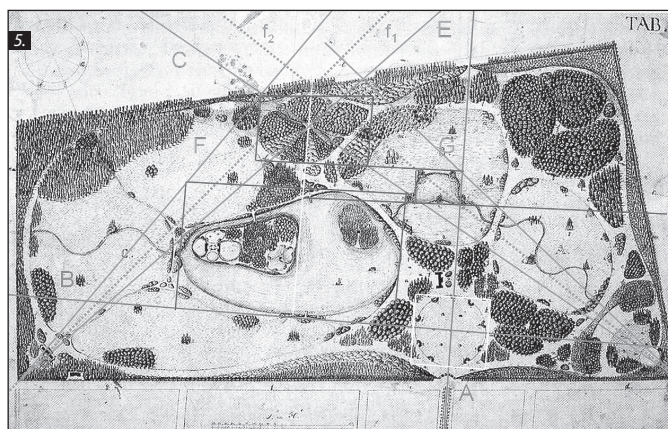
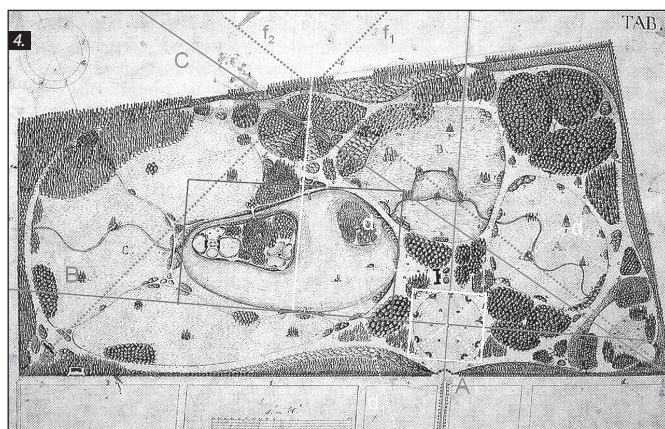
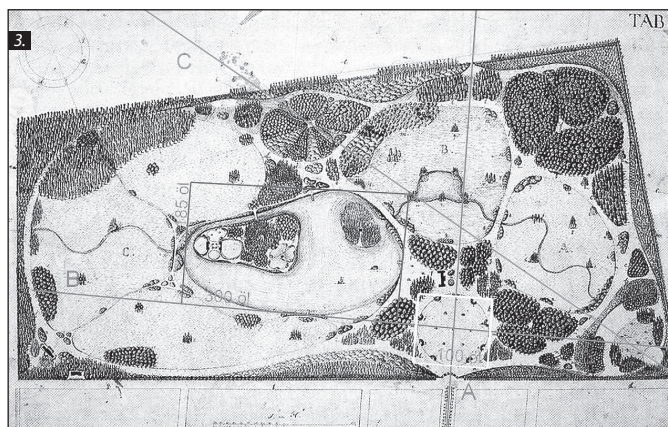
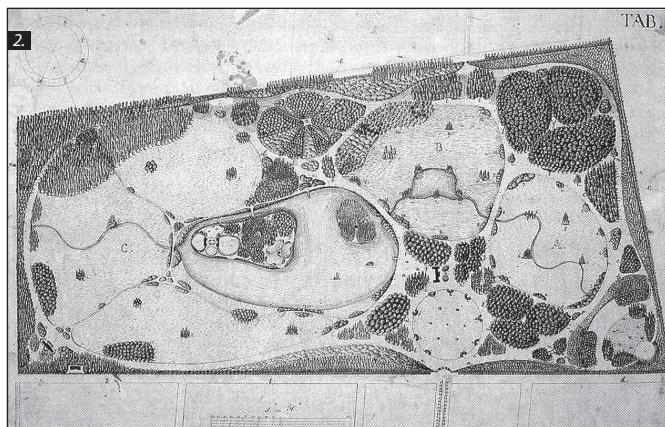
NEBBIEN birtokrendező, meliorációs, talajjavítási és erdősítési szakember, a gazdasági ésszerűség és a fenntartható használat meghatározó szempont volt még a kerttervezési munkáiban is. Azt vallja – s ez akár kertművészeti *ars poeticájának* is tekinthető –, hogy a kert lényege és alapja „a szabad, tiszta természetforma, amely a gazdaságosra és az esztétikaira való törekvés legintimebb kapcsolatából születik. [...] E két törekvésnek [a kert esetében] oly szoros az összefonódása egymással, hogy az eredményük egyszerre és együtt jön létre: a Szép hasznos és a Hasznos szép.”⁴

Az „Ungarns Folks-Garten” terve is ebből a szakmai-alkotói meggyőződésből született, hogy a szép és a hasznos kölcsönösen erősítse egymást. A kert hosszan átlátható, szabadon formált térszerkezete, a széleken vezetett utak, ahonnan az egész terület átfogó perspektíva kínálkozik, a virágcsokorszerűen néhány faj egyedeiből kialakított, plasztikus facsoportok mind a klasszicista festői kert romantikus átiratának sajátjai.

Az önálló egységet képező térrészeket is festett képként írja le, azaz szándéka szerint festményeket alkot.⁵ Ebbe a struktúrába illeszkednek be a különböző építmények, a klasszicista kapuzat, a vendéglő, a küzdőtér, a tánccsarnok, a majorság, mind behúzódva a térfalak, a növényegyüttesek közé, kerülve bármilyen exponált helyzetet (2. ábra).

4 Az idézett eredeti német szöveg a következő: „Ihr [der Landschaftsgartens] Wesen und Grundbegriff sei: freier, reiner Naturstiel, aus der innigsten Verkettung des ökonomischen Interesses mit dem ästhetischen geboren. [...] Da nun beide Interesse hier [beim Gärten] so innigst miteinander vereint erscheinen, daß sie stets miteinander geboren werden, überall eins aus dem anderen entstehen, folglich das Schöne nützlich und das Nützliche schön werten muß.” NEBBIEN, Christian Heinrich: *Ungarns Folksgarten der koeniglichen Frey-Stadt Pesth*. Kézirat, 1816.

5 A terv összesen négy nagyobb téregységből épül fel (a Rondó térsége és az A, B, C jelű parkrészek), ezeket NEBBIEN leírásában következetesen *erstes*, *zweites* stb. *Gemäldenek*, azaz első, második stb. festménynek nevezi és látványbeli felépítésüket így is jellemzi.

- **2. ábra:** A pesti Városliget, az „Ungarns Folks-Garten” terve, alaprajz. Akvarell technikával színezett tollrajz. Heinrich NEBBIEN terve, 1813–1816
- **3–5. ábra:** A Városliget tervezett térstruktúrájának rendje
- **6. ábra:** A Városliget tervének átfogó térszerkezeti geometriája
- **Figure 2.** The design of the City Park, the „Ungarns Folks-Garten,” ground plan. Pen and ink drawing with watercolour. The design of Heinrich NEBBIEN, 1813-1816
- **Figure 3-5.** The order of the City Park’s proposed spatial structure
- **Figure 6.** The overall geometry of the spatial structure of the City Park’s design

Az aszimmetrikus, laza elrendezés a park egészére jellemző, kivéve a séta- és kocsikázóterként kiképzett, szabályos körformájú Rondót⁶. A szabad formálás mögött azonban mégsem egy természetelvű spontaneitás húzódik meg, hanem nagyon is tudatos rend. Az egész együttes minden szabadságfoka mellett határozottan megformált, és szépsége pont e térkompozíciós kettősség képi feszültségében rejlik.

A geometriai kulcs ehhez a Descartes-féle ortogonális rend, aminek abszcisszája (A) a ligetbe kivezető fasor tengelye, ordinátája pedig a Rondó közép-

6 NEBBIEN kéziratában *Cirkusnak* nevezi a pontosan 100 öl átmérőjű, kör alakú pázsitfelület köré szerkesztett hármast útrendszert, amelynek belső vonalán a gyalogosok, középső vonalán a fogatok, külső vonalán a lovasok „korzóztak” más-más burkolaton, külső szélén fasorral keretézve. Mindhárom útvonal kétirányú forgalommal és „jobbra tartás” haladási iránnyal volt kiképezve. Ez a hármast, váltakozóan szembejövő forgalom valóban mozgalmas képet nyújtott és séta közben mindenki látott mindenkit és mindent. A régies, német *Cirkus* kifejezés magyar jelentése kör vagy porond, ennél sokkal szellemesebb a liget esetében elterjedt magyar megnevezés: Rondó, ami refrénes versforma, vagy pl. a zenében visszatérő motívumok együttesét, körjátékot jelent.

i.e. he created paintings according to his intentions.⁵ The different constructions were incorporated into this structure: the Neo-classical portal, the restaurant, the arena, the dance hall, the manor, all ensconced between the space borders, the plant ensembles, avoiding any exposed setting (Figure 2).

The asymmetrical, loose composition is typical of the entire park, except for the regular, circle-shaped Roundel,⁶ designed

5 The design is composed of a total of four larger spatial units (the Roundel area and the park’s parts noted as A, B and C). In his description, NEBBIEN consistently named these as *erstes*, *zweites*, etc. *Gemälde*; i.e. first, second, etc. paintings, characterizing their scenic construction in the same manner.

6 In his manuscript, NEBBIEN named the triple road system, plotted around a circular lawn

as an area for strolling and carriage riding. However, what lies behind the free composition are not a nature-based spontaneity, but a very conscious order. In spite of all its degrees of freedom, the entire ensemble is shaped deliberately, its beauty lying exactly in the visual tension of this compositional duality.

The geometrical key to this is the Cartesian orthogonal system, whose abscissa is the axis of the avenue leading into the park (A), while its ordinate is the line, laid perpendicularly to the former, on the centre of the Roundel (B). This coordinate system is not aligned to the line of the plot's border and the road running there, but to the much more important urban structural axis, the line of the avenue leading out, the continuation of which bisects the former Ökördülő area.

The abscissa is not terminated, the designer opened up the clumps of trees and the forest patches at the Roundel's outer

surface of exactly 100 fathoms in diameter, as *Cirkus*, on whose internal line pedestrians, on its middle line coaches, and on its outer line riders "promenaded" on different pavement-types, framed at the outer edge by a belt of trees. All three routes were arranged for two-way traffic, with a "keep to the right" direction of advancement. This triple, alternately oncoming traffic must have really offered a stirring image, and, while strolling, everyone could see everyone and everything. The Hungarian meaning of the antiquated German expression *Cirkus* is circle, or a (circus) ring, although the Hungarian name that finally became common is much wittier: *rondeau*, which is a verse form with a refrain, or e.g. in music it means the ensemble of recurring motifs.

pontjára fektetett, az előzőre merőleges egyenes (B). Ez a koordináta-rendszer nem a telekhatárhoz és az itt húzódó országút vonalához igazodik, hanem az ennél sokkal fontosabb városszerkezeti tengelyre, a kivezető fasor vonalára illeszkedik, aminek folytatása az egykori Ökördülő területét kettészeli.

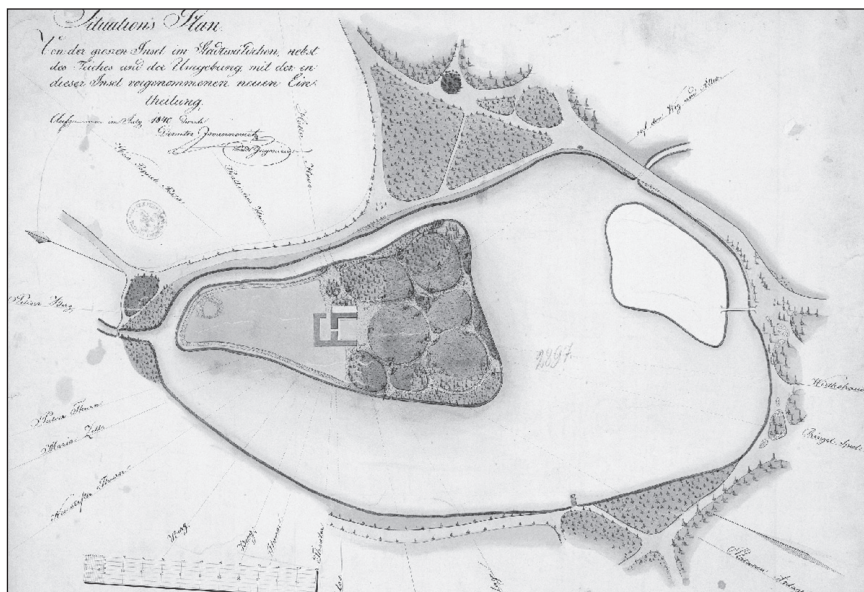
Az abszcissza lezáratlan, a tervező a Rondó külső ívével és a liget peremterületén a facsoportokat, erdőfoltokat felnyitja, valamint a magas, szél elleni keretültetvényt is megszakítja, hogy e látványtengely létrejöhön, és szabad kifutása lehessen a környező tájra. Az ordinátára illeszkedik a nagy tó, amely szabálytalan alaprajzú felületének szélességét a tengelyre vetítve a Rondó átmérőjének háromszorosát, pontosan 300 öl szélességet kapunk. Ha a tó „magasságában”, az abszcisszával párhuzamos vonalat szerkesztünk, megkapjuk a vízfelület téglalap alakú, befoglaló keretét. Ennek érdekessége, hogy a befoglaló forma rövidebb oldala 185 öl, amivel a hosszabb oldalt osztva 1,62 értéket kapunk, ami megfelel az arany metszés arányának.

NEBBIEN a tómederből kikerülő földtömeg felhasználásával kilátó-dombot formált, és a lejtő ültetvényeiben öt különböző irányba nyiladékokat vágott. A magaslat tetején kilátó épült, a terület déli sarkából húzott – megközelítőleg szögfelező – vonalra (C) illesztve. Hogy a térkompozíció szempontjából ez az irány is kitüntetett, jól jelzi, hogy a ligetet keretező magas keretültetvényt a terv itt is megszakítja. Ez az átlós vonal pedig érinti a tó befoglaló keretének keleti sarkát, mintegy kijelölve azt. E metszéspont és az abszcissza tengelye közé „ül be” a tavat frissítő vízzel ellátó, előüleptítő tavacska vízfelülete (3. ábra).

Ha a nyugati és déli teleksarkokból megszerkesztjük a szögfelezőket, ezek pontosan a terület nyugati határvonalán metszik egymást. Az egyik szögfelező a kiállító- és rendezvényterem, a másik az Aréna tengelyét határozza meg, ezek az építmények és a közvetlen környezetük a szögfelezőre szimmetrikusan rászerkesztettek. A szögfelezők metszéspontjából a kilátón keresztül szerkesztett egyenes (D) az abszcisszán a kilátó talppontját metszi ki. Egyben kijelöli a tóban lévő nagyobb sziget keleti szélét és

■ **7. ábra:** A pesti Városliget 1836-ban. Területe: 116 hektár. A. L. MATKOWITZ várostérképnek részlete © Kiscelli Múzeum, Budapest
 ■ **Figure 7.** The City Park of Pest in 1836. Area: 116 hectares. Detail of A. L. MATKOWITZ's city map © Kiscell Museum, Budapest

■ **8. ábra:** Az első épület elhelyezési és környezetének kertépítészeti terve a Városligetben, a Páva-szigeten, 1840-ben

■ **Figure 8.** The design of the first building's placement and the landscaping of its environment on the City Park's Peacock Island, 1840

lehatárolja a dombról megnyitott *vue* nyugati oldalát. A kilátóból a *vue* keleti szélén vezetett egyenes (d_1) a másik, kisebb sziget keleti partvonalát határolja le. A két egyenes (D és d_1), azaz a két sziget között tárul fel a vízfelület felett átívelő, kiszélesedő látványtengely.

További szabályos geometria fedezhető fel, ha a Rondó pázsitfelületét befoglaló, a koordináta-rendszerhez igazodó négyzet átlóit megszerkesztjük. Az észak–dél átló (d_2) a pihenőház helyét tűzi ki a kisebbik szigeten, a másik átló (d_3) látványtengely, a Rondó keretültetvényébe vágott megnyitáson át egy facsoportra és egy másik pihenőházra vezet, ami az „A” jelű „festmény” súlypontjában helyezkedik el. (4. ábra)

Ha a terület nyugati sarkából a kilátón keresztül húzunk egy egyenest (E), ennek szintén szabad kifizutást ad a határültetés ablakszerű megszakítása, azaz egy újabb kitértetett irány. Ez az egyenes a tó partvonalát érinti és a tó geometriai keretével való metsződésénél kijelöli a tó körüli sétány és az onnan a terület északi sarka irányába vezető sétaút elágazó csomópontját. Ha ezt az egyenest a szögfelezőn (f_1) „áttükrözzük” és egy újabb egyenest húzunk (F), ez a terület határvonalán metszi a C egyenest, és ugyancsak vizuális kifizutással rendelkezik a környező tájra. Ez a tengely egyben pontosan kijelöli a tavat befoglaló téglalap északi sarkát. (5. ábra)

Ha a másik szögfelezőn (f_2) áttükrözzük a C egyenest, az így kapott vonal (G) az E jelű egyenessel megint csak a terület határvonalán metsződik. E vonal egyben kijelöli a kisebbik tóhoz vezető patak meanderező vonalának tengelyét, és – ahol átmetszi az abszcisszát (A) – a tó keleti sarokpontját. A kis tavat befoglaló téglalap másik, nyugati sarokpontját a C egyenes határozza meg. A tó körül így megrajzolható téglalap oldalméretének (70 öl és 43 öl) aránya szintén az aranymetszésnek felel meg: 1,62 értéket ad.

Az így szerkesztett vonalrendszerbe tökéletesen illeszkedik a kilátódomb szabadon formált tömege is. Befoglaló kerete átlóját a C egyenes, a keleti sarkát a G, nyugati sarkát az F egyenes jelöli ki. Ennek a téglalpnak a szélessége pont 100(!) öl, hosszúsága pedig 162 öl, az arányuk: 1,62. Ez is aranymetszés (5. ábra).

Ha ezeket a geometriai szabályosságokat és a tervezési terület határvonalait egybeszerkesztjük, megkapjuk azt a mértani rendet, ami a szabadon formált kertépítészeti térkompozíció háttérében rejtve meghúzódik (6. ábra).

Hogy NEBBIEN végzett-e ilyen szerkesztéseket, nehéz megválaszolni, de minden bizonnyal nem. A rajzolásnál azonban ez a rend, miközben

arc, as well as at the park's periphery, respectively he interrupted the tall, wind-breaker belt of trees, in order to create this line of sight, allowing it to run out into the surrounding landscape. The large lake is fitted on the ordinate; the width of its irregularly shaped surface, when projected on the axis, results in the equivalent of three times the diameter of the Roundel, exactly 300 fathoms. If at the lake's "height" we plot a line parallel to the abscissa, we obtain the enclosing rectangular frame of the water surface. This is interesting, because the enclosing frame's shorter side is 185 fathoms, and if we divide the longer side by it, we get the value of 1.62, corresponding to the golden section.

NEBBIEN used the land mass resulting from the lakebed to build a lookout hill, and in the plantation of the slope, he cut paths in five different directions. On top of the hill a lookout tower was built, set on the – approximately internal bisector – line (C) drawn from the site's southern corner. The fact that in terms of the spatial composition this direction was also highlighted, is clearly indicated by the fact that the park's high tree belt is interrupted in the design here as well. This diagonal line, in its turn, touches the eastern corner of the lake's frame, as if marking it. The water surface of the pre-settling pond, which provides the lake with refreshing water, is set between this intersecting point and the axis of the abscissa. (Figure 3)

If we plot internal bisectors from the site's western and southern corners, these intersect precisely at the area's western boundary. One of the internal bisectors determines the axis of the lookout tower and the event hall, the other one the axis of the Arena; these constructions and their immediate environments are plotted symmetrically on the internal bisectors. The line, plotted through the lookout from the intersection of the internal bisectors to the abscissa (D), intersects the lookout's base. It also indicates the eastern edge of the lake's larger island, and limits the western side of the visual axis opened from the hill. The line lead from the lookout by the eastern edge of the visual axis (d_1) limits the eastern shore of the other, smaller island. Between the two lines (D and d_1), i.e. the two islands, unfolds a broadening line of sight that arches above the water surface.

Further regular geometrical features can be discovered, if we plot the diagonals of the square that incorporates the Roundel's lawn surface and that is aligned to the coordinate system. The North-South diagonal (d_2) indicates the place of the leisure house on the smaller island, the other diagonal (d_3) is a line of sight, as it leads through an opening on the Roundel's tree belt towards a clump of trees and another leisure house, positioned in the focal point of the "painting" with the sign "A" (Figure 4).

If we draw a line from the plot's western edge through the lookout (E), the wind-dow-like interruption of the tree belt lets it run out into the distance, meaning that

this is another highlighted direction. This line touches the lake's shore, and at the intersecting point with the lake's geometric framework, it designates the junction between the walkway around the lake and the walking path heading towards the plot's northern corner. If we "mirror" this line over the internal bisector (f_1) and we draw another line (F), the latter intersects line C at the plot's boundary, and it also runs out into the surrounding landscape. This axis designates exactly the northern corner of the lake's enclosing rectangle (Figure 5).

If we mirror line C over the other internal bisector (f_2), the resultant line (G) will also intersect with line E on the area's boundary. This line also designates the axis of the stream's meandering line leading to the smaller lake and – at the point where it intersects the abscissa (A) – the lake's eastern corner. The other, western corner of the rectangle that encloses the small lake is defined by line C. The ratio between the sides of the rectangle that can thus be drawn around the lake (70 and 43 fathoms), with the value of 1.62, also corresponds to the golden section.

The freely shaped volume of the look-out hill fits perfectly in the thus resulting line system. The diagonal of its enclosing frame is defined by line C, its eastern corner by line G, its western one by line F. The width of this rectangle is of exactly 100(!) fathoms, its length is of 162 fathoms, their ratio: 1.62. This, once again, is the golden section (Figure 5).

If we these synthesize these geometric regularities with the boundaries of the design area, we obtain the geometric order that lies hidden behind the freely shaped landscape architectural spatial composition (Figure 6).

It is difficult to say, whether NEBBIEN actually carried out such plotting, quite certainly not. However, during the drafting process, while sketching down spontaneous shapes, this order was present in his mind and hands. This is why he was able to create the design of the City Park in such a way, in accordance with his *ars poetica*, that within it, what is Beautiful is useful and what is Useful is beautiful, namely not separately, but together, universally. And that is why the City Park is not an ornamental flower garden, but the ideal of an ordered estate, a microcosm of the landscape – of the co-existence between nature and humanity.

The implementation works of the City Park began already in 1817, and in around 20 years the essential elements of the park: the plantings, the walkways, the bodies of water had been completed, and thus the park's spatial structure was developed on the entire area, in accordance with the substance of the original design. NEBBIEN stayed in Hungary and directed the implementation works until 1821. The proposed buildings (main entrance portal, dance hall, arena, and manor) were not yet in place, because they were too expensive, but their places were designated for future constructions (Figure 7)

spontán formákat vázolt fel, ott volt a kezében és a gondolataiban. Ezért sikerült a Városliget tervét *ars poeticájának* megfelelően úgy létrehozni, hogy abban, ami Szép hasznos és ami Hasznos szép, mégpedig nem külön-külön, hanem egyben, egyetemlegesen. S ezért a Városliget nem egy virágos díszkert, hanem egy rendezett birtok ideálja, a táj – a természet és az ember együttélésének – mikrokozmosza.

A Városliget kivitelezési munkái még 1817-ben megkezdődtek, és mintegy 20 év alatt a park meghatározó elemei, a növénytelepítések, a sétányok, a vízfelületek elkészültek, illetve kialakult a teljes területen a park térszerkezete az eredeti terv lényegének megfelelően. NEBBIEN 1821-ig tartózkodott Magyarországon és irányította a kivitelezési munkálatokat. A tervezett épületek (főbejárati kapuzat, táncterem, aréna, majorság) ekkor még nem készültek el, mert túl költségesek voltak, de a helyüket kijelölték a későbbi építkezéshez (7. ábra).

Az első épület a tó nagyobb szigetén, a Páva-szigeten 1840-ben készült el. A liget kialakult állapotáról és pezsgő életéről jó tájékoztatást adnak ALT Rudolf rajzai és metszetei (8–10. ábra). A Városliget ekkor éli fénykorát.

A liget fő mentora, József nádor 1847-ben meghalt. Az általa létrehozott pesti Szépítő Bizottság – amely a tulajdonosi és a döntési jogokat gyakorolta – 1857-ben megszűnt. A Városliget tulajdonjoga 1861-ben visszaszállt a városra, s ezzel új történet vette kezdetét. A város akkori és későbbi döntéshozói – érthetetlen módon – mostohán bántak a Városligettel. Több területcsonkítás is történt. A már beállt növényzetű ligetből először leválasztottak egy 20 hektár nagyságú területrészt a Pest–Vác vasútvonal létesítéséhez (1845–1846). 1864–1866 között az Állatkert létesítéséhez hasítottak le 15 hektárt, pedig mindkét funkcióhoz volt elegendő szabad és alkalmas terület a liget szomszédságában. Ami ennél jóval nagyobb pusztítást jelentett, a két világháború mellett, a két kiállítás. Egyik az 1896-os évi Ezredéves Országos Kiállítás „megrendezése”, amikor több száz idős fát vágtak ki a kiállítási épületek elhelyezéséhez, a másik a Budapesti Nemzetközi Vásár, amire 40 hektárt sajátítottak ki, s amit csak 1974-ben lehetett eltávolítani a liget területéről. E történeti folyamatról számos publikáció jelent meg.⁷ A területcsonkítások „eredményeként” a Városliget eredeti 116 hektáros területe mára mintegy 80 hektárra csökkent és térszerkezete radikálisan megváltozott. Mindez persze semmit nem von le NEBBIEN megvalósult tájművészeti alkotásának értékéből, csak elgondolkozásra késztet.

⁷ A legfrissebb, részletes elemző cikket közzölték SZILÁGYI Kinga – VERÉB Mária: A Városliget 200 éve – Térszerkezeti és parkhasználati változások egy városi park életében. *'4D' Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat*, 2014. 33. sz., 20–45.

■ 9. ábra: A Városligeti-tó látványa. Litográfia. Rudolf ALT
 ■ Figure 9. View of the City Park's lake. Lithography Rudolf ALT

■ 10. ábra: Életkép a Városligetben. Rudolf ALT, 1845
 ■ Figure 10. Genre scene in the City Park. Rudolf ALT, 1845

A legújabb vizsgálatok, ökológiai és használati elemzések⁸ szerint a Városliget, még ilyen megcsonkított és elhanyagolt állapotában is, ma is a legfontosabb közparkja a városnak, de nem visel el további beépítést, mert a terhelhetősége határán van. Parkidegen programok belezsúfolása helyett csak fel kéne újítani, jó karban tartani és megőrizni mint népkertet, a közhasználatára és érdekében.

Bibliográfia/Bibliography

- GOMBOS Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest, 1974, Natura.
- HIRSCHFELD, Christian Cay Lorenz: *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig, 1779, Weidmanns Erben un Reich.
- JÁMBOR Imre: Geschichte und Rekonstruktion von öffentlichen Parkanlagen in Budapest Teil I–II. *Neue Landschaft*, 1984, 7–8. sz., 532–537., 590–594.
- JÁMBOR Imre: Grünplanung im Rahmen der Stadtentwicklung. *Garten und Landschaft: Zeitschrift für Landschaftsarchitektur*, 1984, 7. sz., 30–35.
- JÁMBOR Imre: The Changes of the Green-area System in Urban Fringes at the Example of Budapest. *IFLA Yearbook*, 1986, 1. sz., 257–261.
- JÁMBOR, Imre: *A park maga az élmény*. Konferencia-előadás, *MÉKMUT ankét*. Budapest, 2014. június 16., Építész Fórum.
- JÁMBOR Imre – SZILÁGYI Kinga: Green Spaces Gaining Ground. *Landscape Architecture*, 1989, 2. sz., 28–32.
- NEBBIEN Christian Heinrich: *Ungarns Volksgarten der koeniglichen Frey-Stadt Pesth*. Kézirat, 1816. Budapest, Történeti Múzeum, E.T. 66.165.
- RAPAICS Raymund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Budapest, 1940, Egyetemi Nyomda.
- SZILÁGYI Kinga – VERÉB Mária: A Városliget 200 éve – Tér szerkezeti és parkhasználati változások egy városi park életében. '4D' *Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat*, 2014. 33. sz., 20–45.
- SZILÁGYI Kinga – ZELENÁK Fruzsina – KANCZLERNÉ VERÉB Mária – GERZSON László – BALOGH Péter – CZEGLÉDI Csongor: Limits of Ecological Load in Public Parks – On the Example of Városliget. *Applied Ecology and Environmental Research*, 2. sz., 13. kötet, 427–448. Forrás: <http://www.aloki.hu>.

8 E vizsgálatok eredményeit közli: SZILÁGYI Kinga, ZELENÁK Fruzsina, KANCZLERNÉ VERÉB Mária, GERZSON László, BALOGH Péter, CZEGLÉDI Csongor: Limits of ecological load in public parks – on the example of Városliget. *Applied Ecology and Environmental Research*, 132. pp. 427–448 (2014)

The first building was constructed in 1840 on the larger island of the lake, the Peacock Island. The drawings and engravings of Rudolf ALT provide accurate information about the park's state and exciting life (Figures 8-10). In this period, the City Park was experiencing its golden age.

The main mentor of the park, Palatine Joseph, died in 1847. The Embellishment Committee of Pest established by him – which had exercised the rights of ownership and decision-making – ceased to exist in 1857. The City Park ownership returned to the city in 1861, and this brought about a new era. The contemporary and successive decision-makers of the city – inexplicably – treated the City Park bitterly. Several territorial mutilations have taken place. From the park with an already stable vegetation, first an area of 20 hectares was detached for the establishment of the Pest-Vác a railway line (1845-1846). Between 1864 and 1866, 15 hectares were cut off to establish the Zoological Garden, although there was a sufficient amount of free and suitable space in the park's vicinity for both functions. Compared to the former, the two exhibitions meant an even greater destruction – in addition to the two world wars. One of them was the “organisation” of the 1896 Millennial Exhibition, when hundreds of old trees were felled for the placement of the exhibition buildings; the other being the Budapest International Fair, which acquired 40 hectares, and which could only be removed from the park area in 1974. Numerous publications have dealt with this historical process.⁷ As a “result” of the territorial mutilations, the original area of the City Park's 116 hectares has been reduced by today to about 80 hectares, and its spatial structure has been radically changed. All of this, of course, does not detract from the value of NEBBIEN's landscape architecture creation, it only urges us to ponder the situation.

According to the latest researches, as well as ecological and use analyses,⁸ the City Park, even in such a maimed and neglected state, is currently the city's most important public park, however, it is unable to support further buildings, being at the limits of its loadability. Instead of cramming it with unfit programmes, the park should only be renewed, maintained adequately, and preserved as a public garden for general use and interest.

7 The most recent, detailed analytical article was published in Kinga SZILÁGYI and Mária VERÉB, “The City Park's 200 years – Changes in spatial structure and park use in the life on a urban park” '4D' *Journal of Landscape Architecture and Garden Art* 33 (2014): 20-45.

8 The research results are published in Kinga SZILÁGYI et al., “Limits of ecological load in public parks – on the example of Városliget” *Applied Ecology and Environmental Research* 132 (2014): 427-448.